

С(ТЫБ)
У-49

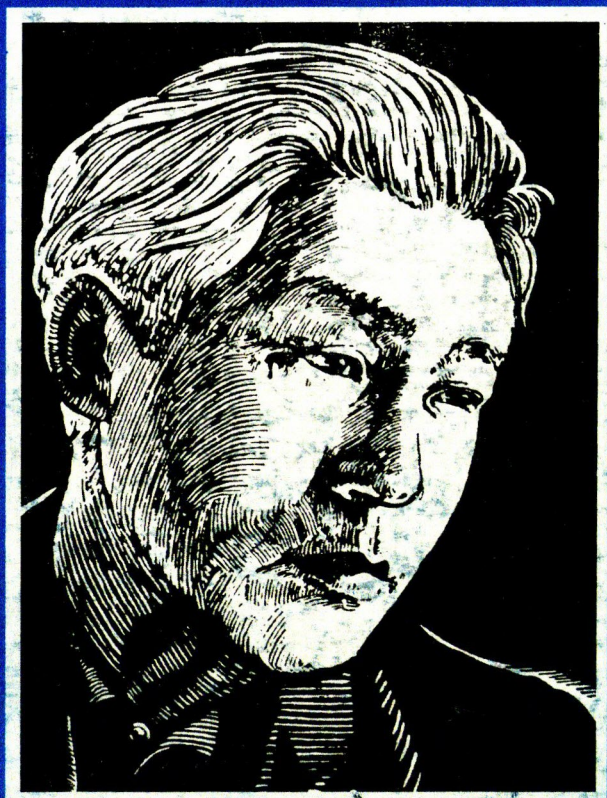

ЖЕМ

№ 1-2

2010

ТЫВА ЧОГААЛЧЫЛАРНЫҢ СЕТКҮҮЛҮ

Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү

Сеткүүл 1946 чылдың август 25-те
үндезилеттинип тургустунган

Кол редактор Ч. Куулар

№ 1–2 (57-58) 133

2010 ч., январь-март

“Улуг-Хем” сеткүүлдүң редакциязы
Кызыл — 2010

С (Тув)

У-47

Чогаалдарның машинага ийи интервал парлаан бирги хоолгазын хүлээп алыр.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

Сеткүүлдүн тургузукчулары: Тыва Республиканың култура болгаш информация политиказының яамызы.

Үндүрүкчүзү: Тыва Республиканың күрүнениң автономнуг албан чери “Улуг-Хем” сеткүүл редакциязының коллективи.

Россия Федерациязының парлалга болгаш массалыг медээлер чепсекте-риниң талазы-биле хоойлужудулгаларның сагыырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн. Бүрүткээн дугаары — Т-00028.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2004

© “Улуг-Хем” сеткүүлдүн редакциязы, 2010 ч.

© КУБ «Тываполиграф», 2010 ч.

Тиилелгениң 65 чыл оюнга

Екатерина ТАНОВА,
Тываның Улустуң чогаалчызы

Амдыызында чырыкче үнмээн
«Чашкы шаамның ужуралдары» деп намдар тоожудан эгелер.

«ДААРТА ЧАА КЕЛЗЕ» ДЕП...

«Если завтра война...» деп орус ырны тыва дылче очулдуруп каан, ону бо-ла ырлажыр улус бис. Бистиң башкывыс Салчак Авыр-оолович бир-ле ыры кичээлинде: «Чоокта чаа-ла «Даарта чаа келзе» деп ырлажып турган болгай бис. Ам дайын дээрге кидин-түлүк чоруп турар. Бир-ле черде үгер-боолар дааштаан, бомбалар чазылган, бо берге дошкун дайын-дыр. Бис аңаа белең турар ужурлуг бис. Дайылдажып өөренир бис» – дидир. Дайын-чаа шынап-ла кидин-түлүк, тайбың чурттап орган чон амы-тынындан чарылган, берге-ле дайын чоруп турарын билип турган бис. Чурттуң бүгү-ле ажыл-агыйын шериг байдалынга таарыштыр тургузар, бүгү чонну шериг өөредилгезинче хаара тудар деп чазактың чарлыын езугаар хамык чон хөделип үнген. Бүгү чонну шериг өөредилгезинче хаара тудары-биле чер-черлерде ополченнер отряды деп шериг сургуулунга өөредир тускай бөлүктөр тургустунгулаан. Бир эвес биче командир Белек-оол ынчан чок апарбаан болза, ол ополченнер отрядын удуртур командир ол турар ужурлуг. Ам ол чок, кым-на ополченнарны өөредир ирги дижиң, бир черге чыгып келген улус чугаалажып турган. Харын-даа шеригге тускай өөредилге эрттирип алган үстүү аалдың оглу Доржу чанып келгеш, ополченнерни өөредип кирипкен. Ол ополченнерни чыскаап алгаш, марштап өөредип, янзы-бүрү командалар күүсеттирип, ланчыы боодан канчаар

боолаарын, ону чазып, эптээрин шыңгызы-биле өөредип турган. Ополченнер өөредии база-ла бистиң аалывыс девискээринге болуп турган. Бистиң аалдың оолдары ополченнер чыскаалының кудуруунга улаштыр чыскаалыптар. Командир Доржу оларны ойлатпас-даа, харын мактап, чамдык шала элегер ополченнерге оларны үлегер чижек кылдыр көргүзүп турган. Ополчен өөредилгези шыңгы-ла чоруп турган. «Дөртөн аътты чарыштырган» деп ырның адаа-биле марштап, кижги бүрүзү ыяш ланчыылар чазап алган. Ачамның ада-иезиниң чурту бистиң аалывыс-биле кожа Дөң-Өдек дээр бедик хавактың алдыы ужунга харны оваалап тургаш, трамплин деп бедик дөң кылып алгаш, оон кушталдыр ажа халыыр дээш, чүнү олар кылбайн турган дээр. Походтаар дээш, дүне база лыжалыг чоруп каар. Ол чорааш, ырак кыдыг Ишкин аалдарынга концерт көргүзүп, чонга фронтуда байдал дугайында солуннар номчулгасын чорудар.

Ополчен сургуулу чайын-даа үргүлчүлөп турган. Шериг инструктору командир Доржу ополчен бүрүзү шериг формалыг болурун негеп, шериг өңнүг пөстен шериг хөйлең, чүвүр даарадып алырын безин шыңгыы негеп турган. Ногаанзымаар шериг өңнүг чадыр, сатин, таалыма дээн ышкаш пөстөрни ополченнер кайыын-даа садып тып, шериг форма даарадып ап турган. Ынчан авам баштаан кезек херээженнер Доржу командирниң үлегер кылдыр берип кааны шериг хөйлең, чүвүрлерни өттүндүр дыка-ла хөй шериг формаларны даарааннар ийин. Ол хептерин кеткилепкеш, чыскаалган ополченнерни көөрге, езулуг-ла кино-чуруктарда ышкаш көстүүр турган.

Оран-чуртун камгалаарда,
Ополченнер белең-не бис.
Оптуг дайзын халдап келзе,
Ойтур шавар күштүг-ле бис —

деп ырлашпышаан, хавак кырын куду марштап бадыптарга, кырган-ачам инек кажаазының кырында олуруп алган бажын чайып: «Боларның идиктериниң даажын дыңнаарга ана, дүк каккан улустуң даажы-ла-дыр ийин» — деп, магадап олулар чүве.

«КЫЗЫЛДАР» БОЛГАШ «АКТАР»

Суг-Аксы эге школазының элээди класстарының өөреникчилери — үш, дөрт класстарының сургуулдары дыштаныр

хүннерде походтар азы шериг оюннар ойнаар апарган. Бир-ле дыштаныр хүнде бис шериг оюн ойнаар апарган бис. «Кызылдар» болгаш «актар» кылдыр үстүп алгаш, дайылдажып ойнаар болган бис. Дөрткү классчылар «кызылдар» болган, а бистиң үшкү класс «актар» апарган бис. Бистиң класстың оолдары Чунак, Кушкаш-оол, Биче-оол суглар «актар» болбас бис дээш, маргыжып туруп берген. Ол оюнга кол командылакчы апарган директор башкы бисти «актар» эвес «ногааннар» болур силер дээрге, мүн-не чөпшээрешкен бис. Кызылдар өштүнгө кызыл дилиндек пөс баглап алып, «ногааннар» — ногаан пөстерлиг. Тулчуушкун үезинде кым өштүндө пөзүн үзе тырттырып алган болдур, ону өлүрткен деп санаар, ол оюндан үнер. Оюнда кол-ла чүве — тук чажыар. Тугун алзыпкан отряд бүдүнү-биле удурланыкчызынга дүжүп бээр, ооң-биле оюн доостур. Өштүндө пөзүн үзе тырттырбас дээш, кижиге дыка-ла кызар боор чүве. «Кызылдар» халдаашкынын күштелдирип, бисти тоо быдарадыр сывыртааш турупкан. Мен Полина дээр эжим-биле четтирбейн, ырадыр дезде бергеш, Хемчик арыының бир бичии оймаанда сула саваңының улуг эвес сараадының чанынга маңнажып келдивис. Бис ол сараат кырынче үнүп чаштынар дээш, дыка-ла орзандашкан бис. Сула саваңының чылгыр деп чүвези кончуг, ынаар үнүп бар чыда-ла, дедир сыыңайндыр чуглуп-ла бадар. Арай деп тургаш, сараат кырынче үнгеш, саваңны оңгаштааш, ынаар кире бергеш, саваң-биле көзүлбес кылдыр шугланып алдывыс. Ам бисти кым-даа тыппас. Бисти сүрген удурланыкчылар сараат чанынга маңнажып келгеш, сараатты долгандыр маңнажып, савааш чыдалары-биле шашкылагылааш, маңнажып чоруй барган. Бис амырааш, каттыржыпкан бис. Саваң иштинге чылыг, ыржым, тааланчыы-ла кончуг. Дезип маңнашкан, пат турупкан улус ам оожургап, чугаалажып чыткаш, удуп калган болган бис. Та чүү хире удаанывыс ол чүве ийик, хенертен отту чаштап келдивис. Сараат чанында узун теректе уяда каарган та, чүге алгыра бержик, ол ийи-үш аас «Кар! Кар!» кылдыр алгырага, оттуп келгенивис ол боор. Бир дугаарында-ла бажывыс кырында сылдыстар кылаңайнчып турарын эскерип кагдывыс. Ынаар-ла куду элээн ыракта суурнуң оттары чивеңейнчип турар. Сарааттан куду чуглуп бады келгеш, идик-хевивис кактанмышаан, суур уунче салчыллаттывыс. Кырган каарган бистиң соовустан база ийи-үш аас каргырадыр алгырып кагды.

Сургуулдар походтан уурук-сууруктап чанып келген болгаш, бистиң астыгып калганывысты эскербээннер. Чүгле караңгылай бээрге, улузувус башкыдан айтырып чедип келген. Командир Доржу ополченнерин чыыпкан, чаа-ла бисти дилеп үнөр деп турда, суурга эгиш-тыныш-биле салчып келген бис. Директор башкы бисти дыка-ла чемелээн. Ынчанмайн канчаар, шериг поход үезинде сараат иштинге тамчыктанып удуп чыдар деп черле болбаан херек ийин ол.

КЫЗЫЛ-ШЕРИГЖИЛЕРГЕ ВИТАМИННЕР

Хемчик хемниң эриин дургаар холушкак ыяштыг арыг шөйлүп чоруй барган. Теректер, хадыңнар, талдар, ол ышкаш каттыг үнүштер хем эриин хаажылап алган турар. Хем эриинде чыжырганалар, чодураалар оожум салгынга аяар чайганып, эрик кыдыының бырлаңнары-биле сымыранчып-даа турган ышкаш сагындырар. Кыжын-даа, чайын-даа хем чоогунуң арыындан янзы-бүрү куштарның үннери, ында оъттаан мал-маганның шимээни, аъттарның оранганы дыңналбайн турар деп чүве черле турбас чүве-ле болгай. Чайын арыгның кезек-кезек оймактарында честек-кат, чадаң-кат быжып турар үеде оларның чаагай чыды кайы-ырактан чытталып кээр, арыгда оъттаан малдарның дуоугларын кызыл будук-биле будуп каан дег апаар чүве-ле болгай. Баштай бышкан честек-каттың соон дарый ээлчештир кызыл-кат, инек-караа, чодураа быжып эгелээр. Олардан бичии орайтадыр Хемчик унунда эң-не элбек үнген каттыг ыяш — чыжыргананың кызыл-сарыг чинчилер дег каттары кайы ырактан чалбыышталып турар. Шынап-ла четчип бышкан чыжыргананы көөрге, чараш-ла ийин. Шаг-дүптен тура Хемчик улузу ол катты хүндүлээр, ону эм кат дээр, ылаңгыя соокка алыскан, сырынгылаан кижиниң кол эмненир эми ол. Ону арта-ла изиг кат дээр. Кыштың кончуг соогунда безин чыжырганага душкан кижии ооң доң каттарын чыып чиптер болза, ооң думчуунуң бажы, хаваа деридип эгелээр, ооң аскындан бус буруңайны бээр деп улуг улус чугаалажыыр чүве. Баштайгы соок хаптары билек, улус чыжыргана кактаар дээш, хап-савазын, дериг-херекселин туткаш, арыгже шуужуптар.

Бир хүн башкывыс Салчак Авыр-оолович чартык улуг-хүнде чыжыргана чыыр бис, шоодай, дүңгүр, ускууш, ширбиилден

белеткеп алып силер, чыжыргана сөөртүр чадаг-шанактар база херек дээрге, бис амырай-ла берген бис. Ол хүн-даа келген. Бистиң класс бүрүн чепсегленгеш чыгылып келиривиске, башкы бисти эдерткеш, Хемчик арынче углапкан. Хемчиктин шору улуг севиниң эриинге келиривиске, чыжыргана дээрге бир-ле сарыг чалбыыш дег апарган, сыптары хем дожунче эглигийей берген турлар-ла. Дораан ажылдап кирипкен бис. Баштай чыжыргана дүжүр кактаар дош кырын кылайтыр аштап, ширбип алган бис. Дош кырындан бичии быскан харны, дүшкен бүрүлөр, күзүрүмнерни аштап кааптарывыска, доштуң арыг деп чүвези бир-ле арыг шил көрүнчүк дег, ооң адаанда бүгү-ле чүве дыка тода көстүп чыдар.

Ажыл-даа эгелээн. Шыырак оолдар чыжыргана сыптарын ээй тырткаш, доң каттарны дүжүр кактаан. Уруглар тоглап дүшкен каттарны бөле ширбээн, өскелери овааланган каттарны дүңгүрге ургаш, арыдыр челбип, шоодайларже урган — ажыл хайымныг-ла чоруп турган. Башкы бичии дыштанып алыылыңар дээрге, амырай берген уруглар ынаар-мынаар маңнажып, дошка сыыладыр чуңгулап, сывыртажып ойнай берген. Оваалап каан чыжыргана чанынга турган Кушкакш-оол башкыдан айтырган:

— Башкы, ол кызыл-шеригжилер бо доң чыжыргананы канчаар чиир ирги, азы шайга эргизип алгаш, шай-биле ижер ирги бе?

— Чок, оолдар, кызыл-шеригжилер боларны доңга чивес, бо чыжырганадан үнелиг эм кылыр чүве-дир. Балыгланган шериглерниң балыын эмнээринге кончуг дузалаар кат-тыр ийин. Оон аңгыда бо каттан витамин кылыр, а витамин дээрге кижиниң организмнге дыка дузалыг дээрзин билир-ле болгай силер — деп, башкы тайылбырлап берген.

— Билир бис, билир бис, башкы. Хандыңмаа эмчи кичээл мурнунда класска келгеш, витаминнер дээр бичии борбак сарыг эмнер берип турган ышкажыгай. Оон аңгыда ол Хандыңмаа эмчи база-ла витамин дээш, балык үзүн омаашка куткаш-ла, биске албадап ижиртип турган, ооң амданы дыка-ла багай, мен арай деп-ле аскым ажыдып бээр турдум — деп, класста эң-не бичии арган көстүр Чылбаан чугаалай берген.

— Көрөм мону, ындыг эки витаминни багай деп турар. Черле харын балык үзү ажырыпкаш, кузар чедип, дүкпүртүнүп-ле турар чүве бо. Ынчангаш мындыг бичии ыспагар болганы ол

боор мооң — деп, Чунак бичии Чылбаанны кочулай берди. Чылбаан хорадааш, чанында оваалап каан чыжыргананы адыштааш, Чунактын арны-бажынче шывадай берген. Чунак база аңаа удур харыылай берген. Олардан үлегер алган уруглар, оолдар чыжыргана-биле аткылажы берген. Кылаң дошта сывыртажып маңнашкан сургуулдарын башкы арай деп соксадып алган.

— Болзун! Ужу-бажыңар дошка чара үзүп алдыңар, ол канчап турарыңар ол, чыжыргана дээрге силерниң боолажыр хой-мыаңар эвес-ле болгай, ону үнелиг эм кат дээрзин ам чаала тайылбырладым — деп, башкы чугаалаарга, уруглар доктаап, ажылын үргүлчүлей берген. Чаңгыс черде оваалап каан дош дег арыг чыжыргананы шоодайлааш, чадаг-шанактарга чүдүргүлөпкеннер. Дөрт шоодай арыг чыжыргананы склад эргелекчизи Бүлчүң акый хүлээп алгаш, бисти мактап шаг болган. «Дөрткү-классчыларны ажып каапкан-дыр силер, олар үш шоодайны дужааган улус болгай. Эр-хей болган-дыр силер» дээрге, амыраарывыс кончуг. Маадырлыг кызыл-шеригжилер кадык-шыырак болзун дээш, бистиң киирген үлүүвүс ол болган.

Алдын-оол ОНДАР

«ЧЕДИП КЭЭР СЕН...»

Бир эртен суурга бажыңымдан үнүп келгеш, күс дүшкен-даа болза, кара доңдак соогу келбээнин эскерип, Хемчикти куду-даа, өөрү-даа көөрүмгө, ооң кыдыында үнгүлээн хамык теректерниң, өске-даа ыяштарның бүрүлери сап-сарыг кылдыр хүн караанга чиңгиртиленип тур. Хат чок, чылыг күзүн бүрүлөр дүшпээнинден ынчаар көстүп турары ол. Чайны өттүр маңаа эдип чайлаан дуруяаларның чидиг үннери ам дыңналбастап, теректер будуктарында олургулуп алган бөлүк тааннар хуралдаан, сургашкан, ырак черже ужарынга белеткенип турган ышкаш. А ховуда оът-сиген куураып, аңаа эдип чайлаан шартылааларның шимээни чидип, боттары-даа көзүлбөстээн.

Дээрде кара-кара булуттар чоорту эстип, оларны диргелчек ак-ак булуттар солуп турар апарган.

Мен ол-ла бүгүнү көргөш, ал-бот, назы-хар улгады бергенде ындыг чүве ийикпе, ачам сугнуң шаандагы күззэнче барыксай берген мен. Ол суурдан ырак эвесте.

Күзегже чоруп ора, шаарарган теректерниң аразында дүшкен бүрүлөрнү сүзеримге, шылыраары-даа, чымчаңнаары-даа бар — авам сыраан ак ширтээн басып өскенимни сагындырды.

Авам, ачам суг күзээнде чок, шагда-ла «кызыл-дустаан».

Ам ол күзегде мээң дуңмам Херелмаа ашаа-биле малын кадарып, бо берге үеде ээлеп турар. «Мал соондан кыштаан кижини аштавас-даа, түревес-даа» деп авазының чагыын дуңмам утпаан кижини.

Күзегниң мурнуку талазын хаажылай, кижиден бедик, сырый үнгөн кызыл-кызыл хараганнар бар. А оларның аразында шыктыг шөлдерден элбек, чымчак сиген чайын ногаарарып көстүп келир. Ону кезип, бөлүп алырга, малды кыш ажыраарына аажок дузалаар. Ооң артыы чартыында узун-узун, ак-ак теректерниң болгаш суук-суук бора талдарның чаны-биле Хемчик шапкын агымы-биле Улуг-Хемче каттыжар дээш далашканзыг, ырлап бадып чыдар, а арыг кылаң кара суун мал-маган ишкеш амыраар, кадык-шыырак болурлар. Хемчик аржаанның дизе, частырыг болбас. Аңаа аржаан суглуг хөй бичии-бичии хемчигештер каттышкан.

Күзегден элээн ырады кедээзиче көрүптер болза, агарып көстүр терезиннерлиг, делгем тараа шөлдүг хову чаптып чыдар. Ооң тараазын күзүн ажаап аппаарга, хоорзаларына мал кадарга, семириир, кыш ажарына күштү бээр. А бо күзегни Кодур-Терек дээр. Аалдың барааны көстүп кээри билек, ыттары менче эзрип, соңнуг-мурнуг маңнажып келди. Оон мени танып кааш, олар кудуруктарын чайып, мендилешкен чүве дег көрүп турлар.

Өдекче кирип келгеш, ачамның өөнүң орнун көрүп кагдым. Ооң эжик талазындан өг орнунче киргеш, ачам, авамның олурган черинге тейлээш, аас-кежик тариназын номчудум. Өг иштин, сайзанакта чүве ышкаш кылдыр, сактып тур мен. Өг орнундан үнгеш, дуңмамның өөнче кире бергеш, ында кижилер-биле мендилешкеш, көөрүмге, бажының дүгү ак өшкү дүгү дег ак апарган, кыдырык кара-кара карактарлыг, хаваанда сыгыгларлыг, шилгедек боттуг, арыг-силиг, шевергин орус хептиг, каяа-бир черге көргенимзиг херээжен кижини олур.

Херелмаа сүттүг шайын меңээ кудуп сунуп ора:

— Бо кижини таныыр-дыр сен бе? — деп айтырды.

Мен:

— Орта танывайн-дыр мен. Сактырымга, бир-ле черге көргөн хире-дир мен — деп харыыладым.

— Бо бистиң улуг угбавыс Монгуш Серенмаа ышкажыл. Соңгаар орус чурттуңга уруу-биле чурттап чораан кижидир. Орустаар-даа болду. Маңаа келгеш, үш хонган — деп, дуңмам чугаалады.

Оон мен тура халааш, угбамның чанынга баргаш, ийи холум-биле бажын хөрээмче чыпшыр туткаш, бажын чыттааш, чаактарыңче ошкап каан мен. А угбам мени база ынчаар эргеледип кагды. Угбамче көөрүмге, ооң карааның чажы төктүп тур. Ону ол аржылы-биле чодуп, аштап алды.

Дуңмам Херелмаа сүтүг сарыг шайын хайындыргаш, хөнекке куткаш, биске эккеп салып берген. Бис угбавыс-биле хөөрежип, сарыг шайны аартап каап, өлгөн кижидирилген дег чугаалажып орган бис. Угбамның каяа, канчаар чурттап чораанын сонуургап дыңнаксааш:

— Ам-даа солун чүведен чугаалап көрөм, угбай? — деп, дилеп ор мен.

Ол:

— Сеңээ чүнү чугаалаар мен аан. Чер кезип, бажың ээлеп, уруглар азыражып чораан кижидир. Бир эвес аян-чорук кылып чораан кижидир болзумза, солун чүүлдерни көргөн-билген болгаш, сеңээ хөөрөп берип болгай мен — диди.

Бир кезек ыт чок ор бис. Дуңмалары бистер ооң дугайында билип алыксаанывысты эскерип кааны ол боор, угбавыс бисче хүлүмзүрүп көргөш:

— Бичиимде бо күзегге хой кадарып, авам, ачамга дузалажып шаг болган-дыр мен ийин... Ынчаарда база күс турган чүве. Совет күрүңеже немец-фашистиг эжелекчилер оор езу-биле халдаандан бээр үш чыл чоокшулай берген. Ачам дайын дугайын билип алыр дээш, солун келир хүнде суму черинче баар чаңныг кижидир. Ол бир хүн солун ап чорааш, өгже кирип ора, биске: “Москва чоогунга немец-фашистиг эжелекчилер Совет Армияже халдап келирге, оларның хамык танкыларын хуюктай аткаш, тиилеп үнгөш, чурттуңче дедир сывыртап эгелээн-дир. Хөй фашистер өлгөн, туттурганнар бар. Чепсек-херекселин дайзыннар кагаш, дезипкеннер” — деп, өөрээн сеткилин биске илереткен. А бис база өөрүй берген бис.

Оон удаваанда аалывыска кожавыстың шериг чоруткан чаңгыс оглу Сарыглар Часыыдак Хоюгбан оглу чедип келди. Ол сарыг өңнүг хөйлең, чүвүрлүг, калбак колун курлуг, сапык идиктиг, хап бөртүг болгаш куу шепкен тоннуг болду. Шаандагызынга бодаарга, ону арыг-силиг-даа ышкаш кылдыр көргөн мен. Ооң ада, иези халаптыг аарыгдан улаштыр-улаштыр чок болган. А ачазы мээң ачам-биле чугаалажыр, дузалажыр, найыралдыг чурттап чораан улус. Оларның ол оглу төлептиг, ажылгыр боорга, авам ону оглу дег бодунга чоок көөр.

Часыыдак өгге кирип келгеш, мендилешкеш, олуруп алырга, авам шай кудуп сунарга, ижип алгаш, ол:

— Мен герман эжелекчилерни чылча шавар дээн тыва эки турачылар одуруунда кирип алдым. Удавас дайынче чоруптар бис. Ам меңээ бир ай шөлээ берген. Байырлажып алыр дээш, силерде чедип келгеним бо — деп олур. Ону дыңнааш, өгдө кижилер чүнү-даа чугаалашпайн, кезек када ыт чок олурган.

Дараазында ол ачамга дузалажып, кыштагны кышка белетке-жип, ачамның аьдын оьткарып, инектер сүрүп, хавырып эгелээн. Ону бодаарымга, Часыыдак шөлээзин биске эрттирер хире болду. Кажан ачамның кылыр ажылдары төнө бергенде, ол мээң-биле хой кадарар кижиге. А мен чалгааравас дээш, сени, Шолбан-оол дуңмамны, алды харлыг турунда, хой кадарарда база эдертип алырымны утпаан боор сен? — деп кааш, менче көре-дир.

Мен иштимде: «Ийе, ынчан угбам мени хой бажын дозуп эккел дээрге, маңнап чоруптар мен. Ол-ла чорааш, билир ырымны ырлаар мен. Оон тура дүшкеш, угбам сугже көөрүмге, Часыыдак биле угбам куспакташкан, ошкашкан турар. Кажан мен оларга чедип келиримге, холдарындан четтинчип алырлар» деп сактып ордум.

Угбам уламчылады:

— Бир-ле хүн Часыыдак мээң мурнумга тура дүшкеш, шериг чурум езугаар езулааш, ынакшылын мынчаар илеретти: «Сеңээ кончуг ынак-тыр мен, сээң-биле амыдырал тудуп, аас-кежиктиг болурувусту күзеп, кажан-даа бот-бодувусту хүндүлежип, бир демниг ажылдаарывысты даңгыраглап, хүлээнип тур мен. А ам силерниң аксы-сөзүңерни манап тур мен — дидир.

Мен аайын тыппайн, элээн боданып: «Шынап-даа болза, мен Часыыдакты танывас, билбес эвес мен. Кожа аалдың чассыг

чаңгыс кежээ оглу-ла болгай» кылдыр бодап келгеш:

— Ийе, мен база сеңээ ынак мен, Часыыдак. Сеңээ удурланып шыдавас-тыр мен. Чүрээм база эндевейн турар ышкаш — деп кагдым.

Ол өөрээнинден мени дыңзыг куспактай каапкаш, эрнимче, чаагымче ошкап:

— Чүүден артык чүлдү-чүрээм болдуң — деп чугааланып тур...

А ол өйдө бо делегейде бистен аас-кежиктиг улус чок ышкаш кылдыр сагындырган.

— Сен удавас дайынче чоруптар болгай сен, а кудавысты кажан дүжүрер бис? — деп, ооң арнынче тулдур көргөш, айтырдым.

Часыыдак:

— Немец-фашистиг эжелекчилерни тиилээш, дайын төнерге, чедип кээр мен, сен мени ынчага чедир манаар сен, оон катап ужуражып келгеш, куданы таптыг дүжүрер бис — дээр болган.

Ачамның солун номчуп алгаш, дайынга хөй солдаттар өлгөн боорун биске чугаалап берип турганын сактып келгеш:

— Сен Тывадан фронтуже эки тура-биле чоруткаш, дайынга өлүр болзуңза, мен канчаар мен ынчаш? — деп айтыра каапканымны безин билбейн барган мен.

Ол:

— Сен меңээ чедип кээр сен... — дээш, элээн үр боданып, менче көрүп алган туру.

Хоювусту көөрүмгө, элээн ырай берген болган.

Мен олче далажып чорупкан мен, а Часыыдак база мээң соомдан базып олурган. Оон хоювусту дозуп алгаш, өдекче имир каксы кирире берген бис.

Часыыдак биле мээң арамда ынакшылдың оду хып келгенин авам, ачам билгеш, бистерни дүвүретпейн, хүндүлөп турганнар. Ол дугайын авамга чугаалаарымга, амырап, сеткил ханып хүлээп алган чүве.

Санныг хонук карак чивеш аразында эрте берген. Шөлээзи доостурга, ол бистиң-биле байырлашкаш, Кызыл хоорайже чорупту.

Шериг оол чорутка-ла үр болбаанда, тыва эки турачыларны фронтуже үдээр деп чугаа келген. Мени авам, Часыыдакты үдээр сен дээш, Кызылче чорудупкан. Мен аңаа баргаш, хүнүн

манап турган мен. Айыткан хүнүндө чорудар дээш, эки турачыларны командирлери чыскаап алгаш, Улуг-Хемниң Кежиг-Аксынче баштап базыпканнар. А бис олардан чыдып калбайн, соондан чоруп орган бис.

Улуг-Хемни кежип турар өйде мен Часыыдак-биле ужуражып, аңаа шупту чүве эки-чаагай болурун күзеп, чанып келиринге бүзүрелди быжыглап, кужактанчып, ошкажып чарылган бис. Өрү-куду тейлээш, «А өршээ, хайыракан» деп турган мен. Эки турачылар шупту хемни кеже бергенде, ончалааш, оларны машиналарга олурткаш, чорудуп эгелээн. А бис үнүвүс чедер шаанче, олар көзүлбейн баргыжеге алгыржып: «Эки-чаагай, амыр-менди чоруңар!», «Улуг-Хемниң Кежиг-Аксы уткуп алыр черивис бо!» деп, алгыржып турдувус. А олар база-ла бисче холдарын чайып, байырлажып чоруй бардылар.

Ооң сөөлүндө мен бодумну бодап турарымга, иштели берген болган мен. Ол дугайын авамга чугаалааш, Кызылда даай-авамның бичии бажыңыга туруп алгаш, кудумчу аштап ажылдай бердим.

Чыл-даа четпейн, эки турачылар Кызылга ээп кээп турар апарган. Мен Часыыдактың сураан дыңнап, манап турган мен. Мырыңай сураг баарга, кады чоруткан командири Михаил Сундуйга кудумчуга ужуражы бергеш, ооң дугайын айтыарымга, «Часыыдак дайын үезинде эрес-дидим тулчуп тургаш, ооргазын үзе улуг ок дээпкенинден чок апарган болдур ийин. Ону Украинада Ровно хоорайда акы-дуңма чевзэнде салган» — диди.

Ол-ла бүгүнү дыңнааш, мээң кара баарым халаш кынгаш, ийи караамның чаштары чаагымны куду хап бадып кээрге, ону аржыылым-биле чодуп алдым. Ындыг берге чүвеге таваржып чораан эвес, уйгу-даа келбес. Чугаа-соодум чиде берген, хире-хире караам чаштары келир.

Кызылга күскээр божаан мен. Олчам уруг болган. Ооң адын Солаңгы деп адап алдым. Ол харын, адазын солупканзыг, мени алаактыра берген. Уруум школаны дооскаш, ол-ла чылын Москваның эмчи институтунче өөренип кирип алган. Эмчи институтунуң ниити чуртталга бажыңыга чурттап турдувус. Мен аңаа аштакчылап ажылдап турган мен.

Москвага уруумга ачазының дугайын бирден бирээ чокка чугаалап бердим. Улуг кижии апарган болгаш, ачазынга

чоргаарланыр. Уруумга: «Ачаң, өлүп калзымза, меңээ чедип кээр сен деп меңээ чугаалаан чүве ийин» дээн мен.

Бир катап Тиилелге Хүнү Май 9 чоокшулап орда, Украинаның Ровно хоорайда тыва эки турачыларның хөөрүнге баар, Часыыдактың чевээн көөр сорулгалыг дугурушкаш, шөлээ дилеп алгаш, олче чорупкан бис. Украинаның төвү Киев хоорайга чедир демир-орук-биле четкеш, оон ыңай Ровно хоорайга чедир автобустап чордувус. Ол хоорайга чеде бергеш, тыва эки турачыларның хөөрүн кончуг чараштыр кылганын, хөй янзы-бүрү чечектер каастаанын, арыг-силиин көрдүвүс. Чевеглер аразынга дилеп кылаштап тура, Часыыдактың хөөрүн тып алдывыс. Арыг-силиг-даа, дириг чечектер ону каастап турар. Бис база чечектер салып кааш, аъш-чемивистиң дээжизин аңаа өргүдүвүс. А ында сандайга саадапкаш, ыыт чок орган бис.

Бир-ле катап сен меңээ: «Мен чок апарзымза, меңээ чедип кээр сен» деп, чугаалаан болгай сен. Мен чедип келгеним бо-тур» — деп сымыранып чугааланып, тариналар номчуп, тейлеп каан мен.

Өске черлерге кижичорааш, эскерер боор чорду. Чазын оът-сиген, ыяштарның бүрүлери үнүп, ногаарарып келирге, өөрээш ындыг чүве ийикпе, кижичорааш бодунун төрөөн черин сактып келир. А күскээр ыяштар шаарарып, ховулар куп-куу өңнүг чыдарга, кижичорааш муңгарал, хөрек көвүдээш, төрелдерин, черин каракка көстүп турар кылдыр бодаптар чүве. Кижичорааш чурттуг, куш уялыг деп улус чугаалажыр дээр. Шынап-ла, кижичорааш чурттун кайыын уттур. Бо-дур мен. Чер кезип, тояп чорааш-даа болза, ачамның биеки күзөөнде чедип келген олур ышкакым чүл. Кажан мен төрелдеримден ырап, сураг чок баарымга, улус: «Ол та кайда барган. Та өлүг, та дириг, Та келир, та келбес» деп чугаалажып турган боор. Бо-ла-дыр мен, дуңмаларым, силерниң-биле чугаалажып олур мен — деп чугаазын доосту.

Үр болбаанда Херелмаа сугга угбам удуп чыткаш, олчаан «кызыл дустай» берген. Бир де угбам дириг чорда, честем: «Чедип кээр сен» — деп чагып каан болганда, угбам ону кажан-даа утпас, ооң сүнезини честемче чоруй барган боор деп бодап чоруур мен.

ДУБНО ТУЛЧУУШКУНУ
(Баллада)

Дубно тулчуушкуну изиг түлүк:
Карак-кулак кызаш кынныр оттуг шуурган.
Туткан боонуң уну безин изий берген,
Харамдыгып фашист-биле сокчуп тур бис.
Чаъс октар чаашкын дег чаап турду,
Чаштанчылар чалбырааш бооп өөскүп турду.
Кудумчулар ужу-кыдыы көзүлбестеп,
Куу туман дары чыды долган турду.

Дайызынны дуюлунга чедир соккаш,
Таныштарым арыннарын ончаладым.
Качыгдалдан кадыр хаваа дүглү берген
Карпат чурттуг Хасан эжим көзүлбейн-дир.

Муңгак чүрээм ол-ла дораан эндеведи,
Бузундулар аразындан дилеп чор мен.
Чеден адар автомадын холдан салбаан
Сержантының мага-бодун көрүп кагдым.

Арны балыг, хөрээ бузук хөөкүй эштиң
Аксындан хан бүлгүрлүп кээп, төктүп чыдыр.
Ынак эжим дембээрээн хөй сөзүн дыңнааш,
Ыглап-сыктап, чанын орта ора дүштүм.

Тудуп сыйбап, балыын шарып, суум бердим,
Дуза болбаан, хөөкүй өңнүк мөчүп калды.
Бужар дошкун фашистерниң үүлгедиин
Мундир өттүр төгүлген хан сөглөп туру.

Хайыралыг мөчээн эштиң ойнап өскөн
Карпаттың даа караамга олчаан артып калган.
Чечек шыпкан хову, шынаа ногаан шыгы
Сеткилимге төрээн чер дег уттундурбаан.

Хаялыг хүн херелдери даңгаар эртен
Карпат дааның бажын шонуп үнүп оар.
Салгын-сырын туругларга сыгыргылап,
Чалым-каскаан чассыткан дег суйбап эрттер.

Дыдыраарган кара чажын сула салган
Джамилия ооң душтуу дулгуяк бол,
Карактары шолбан ышкаш чырывышаан,
Кавайында өпөязын чайгап арткан.

Качыгдалдың карак чажы черже төктүп,
Каргыш одун фашистерге чедиргей аан.
Чону дээштиң күжүр эжиң мөчээн болгай,
Чоргааралың ол дээш салба, Джамилия!

Хасан дээрге Карпат чурттуг эзир болгай,
Карааң чажын муңгаралга дыка төкпе.
Чуртталганың оруун айтаан Шолбан болзун,
Судалыңга күжүң камнап быжыгып ал.

Он сес харлыг Хасан ышкаш оолдарны
Орнукушудуп, дайын хинчээн хөйнү көрдүм.
Дидимнерниң арыг ханы халас барбаан,
Тиилелгениң ашпас хүнү чайнап артар.

...Мөңгө тайбың, хосталга дээш мөчээннерге
Бөгүн база бөргүм уштуп мөгейип каайн.
Төрээн черже ээп чанар кежиим хүнү
Төрелзинген эштеримге камгалатты.

Сезен ажып, кырый бердим, хохол эжим,
Сен дээрге чаш хевээр Ровнода —
Хосталга дээш тынын берген эштеривис
Комду шилде тураскаалын мөңгөжиттиң.

БАЙЛАК МААДЫР
(Баллада)

I

Чааскаан артым диве, угбай,
Бүгү тыва чонуң бар-дыр.
Чалар оттуг тулчуушкунга
Бүзүрелиң кагбааның дег,

Байыскалың командириң
Бар дег кылдыр бодай каавыт.
Тиилелгениң шөлүңге сен
Дидим чоргаар чыскаалыр сен.

Уттур боор бе, чүге уттур,
Ровнодан өөрүң келир.
Украина хостакчызы —
Улуг алдар сен сен, угбай.

Салым ынчаар чаяан магат,
Адың безин ыдык-тыр, о!
Чаңгыс эвес, муң-муң шериг
Аразынга чыскаалыр сен.

Тиилелге парадын бис
Экрандан көрүп аар бис.
Дидим чорук байлакшыткан
Эриг сеткил карааң чажын...

Сени көргөш кылаш кылыр
Чеже кижиге турбас дээрл.
Ээче, Байлак, эрес-ле сен,
Эктиң хере туттунуп чор.

Малың соондан салдынмайн,
Байлак адың бадыткадың.
Тыва чонуң адын сыкпаан
Тывызыктың тывызыы сен!

Аъттыг шериг кайгал чаңың
Ам-даа кагбаан хевээр-дир сен.
Ааржы дег аккыр хоюң
Аралап каап дозуп чор сен.

Байлак ышкаш кызыл болза,
Малы-биле байып боор деп,
Тыва чонуң бурун ижи
Тывызыыңның — баажызы.

||

Бичии када эмчээ чыткаш,
Билген-даа боор силер, угбай.
Кадыңарны айтырып кээр
Кандыг кижиге турбады дээр.

— Кайгамчыктыг маадыр кижиге
Чораан боду — телевизор —
Кара-оол дарга мону сөглээш,
Солун белек сунган ийик.

Хоюн дозуп чортуп чорааш,
Ховуга-даа көрүп боор-дур.
Делегейде сайзыралдың
Деңин тутчуп чор сен, угбай.

Мөзү быжыг үлегериң
Бөгүн биске дыка дөгүм.
Экранга сени көргөш,
Эрес соруум кире бээр-дир.

Байлак деп ат — дириг маадыр
Бажымда бир таңма болган.

Үстүү Дээрде сүлдем ышкаш
Үүлө-чолум чогутпушаан.

Доң кыжын суглук пактаар
Аъттың боду кээргенчиг.
Домак билбес адыгуузун
Ындыг боорга, кижичоваар.

Кайгамчыктыг чараш малдар
Дайынга өлүп, кырлып калган.
Карак чажын ол дээш безин
Даайларым чеже төкпээн...

Буступ дүшкен эрги төрө
Бузут-хинчээн чеже көрбээн.
Мөзү-нүүрү быжыг кижичи
Бөгүн биеэ туружунда.

Дайын-чааның кадыын көрүп,
Дадыкканы ындыг болбайн,
Оор-суктан, бөрүден-даа
Ол улуг когараваан.

Чадаанадан ырак эвес,
Бора-Булак хүннээректе
Саар малы кодан сыңмас,
Божа-хойтпаа бир-ле ээрем.

Каргыс чуртта өнчүтөннер
Шала буурап сестип турда,
Кара чаңгыс Байлак хевээр
Саанын хөйгө үлөп оар.

Чааскаан артым диве, угбай.
Чаш-ла хаак дег төлүң хөй-дүр.
Байлак деп ат — тура-соруум —
Бажымда бир таңма болду.

9.02.10.

Ховалыгмаа КУУЛАР

САЛЫМ

Улуг-хүн болгаш, ындыг чүве ирги бе, бо ээлчээмде дыштыы кончуг, шимээн-не чок. Өрээлде амырап, өске херектерим кылып, чай чок-ла олур мен. Үези келген, узадыр херектерим бар, эртен прокуратураже база баар мен. «Ай төнчүзүнде черле ындыг, чай чокталы бээр ажыл-ла болгай» — деп боданып олурумда, иштики телефонум алгыра берди. Телефонда ээлчег шагдаазының үнү силерже бижектеттирген уруг үндүрүптүвүс, дүрген дуза эмчилери дораан кээр болду деп дыңнатты. Дүрген-не стол кырынга чыткан херектерим аайлап кааптым.

Эжик уг-биле ажыттынары билек, хары угда үш аныяк уруглар кирип келдилер. Бирээзи чуга аржыыл-биле солагай холун ораай тудуп алган. Пөстү өттүр хан сомазы көстүп тур.

Кирип келген кыстарның бирээзи:

— Байысаакчы Чоодур А.С. дээрге силер силер бе? — деп, дайнанмышаан айтырды.

— Ийе, сандайже олуруңар. Кайыңар когараан болуп турары ол?

— Мен — деп, холу шарыглыг, турамыкайы кончуг уруг харыылады. — Билдириишкинним бо — дээш, саазын ап берди.

Кажан бижип четтигипкени ол ирги деп бодавышаан, алгаш номчуй бердим. Арткан ийизин бичии када өрээлден үне бериңер дээримге, чолдак баштыг, карааның көгү экирип бар чыдар уруг:

— Бис көрдүвүс, ол уруг бистиң эживисти анаа-ла бижектепти — дээш, үнүксевес.

— Ийе, дуңмам, силерни база кыйгыртыптар мен, ам үне бериңер.

Эжик хааглы бээрге, сактып келдим, ийе-ийе, ол караанда көктүг уругнуң адын Шончалай дээр. Оон бээр безин алды чыл эрте берген. Назы-четпээннер-биле ажылдап турумда, берге уруглар даңзызынга турган бичии уруг. Шончалайның ада-иези, бүгү чуртка берге байдал турда, ажыл чок артканнар. Үениң бергезин-ге, амыдыралдың кадыынга шыдашпайн, арагаже сундула бергеннер. Арага ижерге чүү боор, ажы-төлүнүң кижизидилгезинче хайгаарал салбайн барганнар. Школага өөренип тургаш оорлангаш, туттуруп алган болур, кожоларының холга туттуна бээр хире чүүлдерни бо-ла аптар. Ада-иези ол-бо улус айбызы кылгаш, алган акшазының көвей кезиин ижип алырлар. Бичии кижии амдангыч чем чиксээр, чараш хеп кедиксээр болур. Чамдык бичии уруглар, оолдар чединмезинден багай орукче кирип, кем-херек үүлгедирлер. Ажы-төлдүг болган соонда, оларның келир үезин бодавазы дээрге, ада-иениң буруузунуң улуу ол. Бо хүн Шончалайның бодун алдынып турарын көөрүмге, уругнуң эки талаже киргени көңгүс билдинмейн-дир.

Бодалдарымга алыспышаан, когараан кижии-биле ажылдап кириптим. Когараан уругнуң адын Айслу дээр, он сес харлыг, кайда-даа өөрөнмейн, ажылдавайн турар. Бир хар ийи айлыг кыс уруглуг, оозун авазы азырап олулар.

Айсулунуң тайылбыры:

— Мен, Шончалай, Идегел танцылап турдувуста, ийи чолдак уруглар чанывыска туруп алгаш, танцылай бердилер. Оон ол узун чаштыг уруг мени иткилеп-иткилеп: «Даштыгаар үне бээрдир, че» дидир. Үнүп кээривиске, ол уруг доңгурак уштуп эккелгеш, мени шанчарга, холум-биле дозуптум. Оон шагдаалар келгеш тудуп алгаш, мында эккелген ол-ла-дыр — деп доосту.

— Ол уруг доңгураан канчалды, шагдааларга берипти бе? — деп айтырдым.

— Та, көрбээдим, шагдааларга бербээн, октапты ыйнаан.

Айслуну үндүрүпкеш, Идегелди кыйгырып алдым. Идегел бо айда чаа он сестеп алган, уруглар садында дузалакчы повар болуп ажылдап турар, иези аарыг, дуңмалары чаш. Бо ийи эжи-биле ай бурунгаар найыралдажып алган. «Мен орта чүнү-даа көрбээдим, даштыгаар үнгеш кирип кээримге, Айслу бир уруг үндүр идип бар чыдар, оларның соонда кара шаар кижии. Хөй

кижилер-биле иткилежиپ чорааш үнүп кээримге, ол өске уруг биле Айслу черде чуглуп чыттылар. Оон Айслу мени бижектепти деп алгыра берди. Ол дораан шагдаалар келгеш, бисти шуптувусту мында эккелди — деп тайылбырлады.

Шончалайның чугаазы Айслунуу-биле кара ояар, даштыгаа дугуржуп алган хевирлиг. Чүге бо ийи уругнуң чугаазы Идегелдиинден аңыланып турар чоор...

Дүрген-дуза эмчилери келгеш, Айслунуң балыын көргеш, көңгүс айыыл чок, кешти бичии-ле сүвүрүпкен чүве-дир дээш, шарып бердилер. Ол уругларны өрээл даштынга манап олуруңар дээш, манадып кааш, бижек чайып турган уругну эккелиңер деп телефоннадым.

Кандыг-ла уруг кирип кээр ирги, коргунчуун, келир үениң иелери бижек чайып эгелээн деп боданып олурумда, эжик соктады. Кирип келзе, үжен ийи, үжен үш хар үези аныяк херээжен болду.

Чаражы кончуг кылдыр хүлүмзүрээш:

— Экии — дидир.

— Экии, кандыг херектиг чор силер. Сандайже эртип олуруңар —деп чаладым.

— Мында Айлуу дээр бичии уругну эккелген, силерни байысаар дээрге, чор мен. Чүнү канчап каан дээш, ол назы четпес уругну шагдаа черинде эккелген? — деп, арай шыңгыы айтырыг салды.

— Анаа чораан кижини кайыын тудуп эккээр, бижек чайып турган кижидир. Силер уругка кандыг хамаарылгалыг силер? — деп, шугул харыыладым.

— Айлуунуң эжи Хереланың угбазы-дыр мен. Болчукчу кижиде мен — дээш, документизин көргүстү.

— Уругнуң болчукчузу кылдыр келдиңер бе?

— Ийе.

— Уругну мында деп канчап билип кагдыңар?

— Херела чугаалады. Мен бо чоокта чурттап турар кижиде мен.

Шагдаа уругну эккелди. Көңгүс бичии ырбыска. Көөрге, он дөрт хар үези. Адын Айлуу дээр, он алды харлыг, бо чылын школа дооскаш, башкы институтунче кирип алган. Чажының узунун, бодунуң чаражын, кино артистери дег.

Айлуунуң тайылбыры:

— Шылгалда дужаап алганымга өөрээш, эртен суурже чанарының бетинде танцылап алыр дээш, эжим Херела-биле сесерликте танцы шөлүңге чеде бердивис. Танцылап турган үш уругнуң чанынга хос чер бар боорга, аңаа туруп алгаш, танцылай бердивис. Оон мен оңгак шалага баскаш, чанымда уругну идиптим. Буруум дораан минип каан мен. Ынчалза-даа ол уруг биле эжи бурууң даштыгаа минин, үнээлиңер дээрге, ол уруглар-биле кады чоруптум. Касса чанынга келгеш, мени, чүге сөөртүнүп чор сен дээш, үндүр идип алгаш чоруй барганнар. Бичии озалааш черге аппаргаш, ол ийи уруг мени иткилеп эгеледилер. Оон мырыңай теп, шанчып эгеледилер, мен достунуп база тепкиленип эгеледим. Оон ол уруг доңгурак уштуп эккелгеш, менче халый-ла берди. Доңгурак көрүп кааш, корга бердим. Ушта тырткаш октаптайн дээш, күш четпейн бардым. Черге барып ушкаш, чуглуп эгеледивис, доңгурак мээң хөрээмче чоокшулап кел-ле чыдыр. Черге кээп дүжеривиске, мени ол уругнуң чолдак баштыг эжи тепкилеп турду. Доңгуракты былаажып чыдырывыста, мени салыпкаш, ол уруг мени бижектепти деп алгыра берди. Корткаш, тура халып келдим. Ол өйде кассир угбай шагдаалар-биле кады халып келди.

Болчукчу уруг Айлуудан ийи айтырыг салды.

— Сен доңгуракты холуңга тудуп алгаш, Айслуну шанчыптың бе?

— Чок, доңгуракты ол уруг черле холундан салбады.

— Ол доңгурак кайыл?

— Шагдаалар мени тудуп ап турда, доңгуракты чолдак баштыг уруг ыяш дөзүнче октапты.

Айлуунуң болчукчузу менче «уткалыг» кылдыр көрдү.

— Билдине берди — дидим.

— Менде буруу чок деп бе, угбай — деп, караанда идегели чырып Айлуу чугаалады.

— Буруулуг, буруу чогуң херектен хамааржыр-дыр ийин, Айлуу.

— Ындыг болза, мен домзактаар кижини мен бе, өөренирин канчаар мен — дээш, ыглай берди.

Эжик ажиттынза, чөргекте ыглап чыдар өпөя тудуп алган уруг бакылап келгеш, болчукчуже көргөш: «Угбай, оглуң ыглап туруп берди, эмер деп турар хевирлиг» дидир.

— Үнгеш, оглум эмзирип алыйн — дээш, болчукчувус үне берди.

Болчукчу үне бээри билек, эжик соктааш, аныяк тыва уруг эдерткен орус угбай кирип келди. Сандайже чалаарымга, олурбайн чыда-ла, ол угбай:

— Бо бичии ырбыска уругда буруу чок, ол кызыжактар боттары буруулуг. Херечи-даа болур мен, ол үш кысты мен билир, билиир болдур мен ийин. Черле аастары чыттыг чоруур, туразы база улуг, чыдыг шош үндүрүп чоруур, бурган-чүдээн чок кулугурлар. Касса чанындан бичии уруг бүзээлеп алган үндүр идип бар чорда көргөш, биске турган шагдааларны мен кыйгырдым. Бо бичии уруг — дээш, кады келген кызынче бажы-биле имнээш; — Шош канчаар болганын, ол ыяш адаанга эжин манап тургаш, душ бооп көргөн кижиге бо-дур — дидир.

Уруг:

— Ийе, мен көрдүм — дей-дир.

Ол уругнуң адын Айлаана дээр болду. Кандай чоор, бо кежээ менде шупту ай аттыг кыстар деп боданмышаан, Айлаананың тайылбырын бижиپ кириптим. Айлаананың тайылбыры: «Ыяш дөзүнге эжин манап турда, ийи уруг бир бичии уругну иткилеп-иткилеп, Айлаанага дужааштыр келгеш, эттеп эгелээннер. Оон ол көк чүвүрлүг уруг чүвүрүнүң артыкы карманындан доңгурак уштуп эккелгеш, бичии уругну шанчар деп турган. Олар черге барып ушкаш, чуглуп чыдырда, чолдак баштыг уруг бичии уругну тепкилеп турган. Оон ол уруг бижектепти деп алгыра берген. Шагдаалар халчып олурда, доңгураан чолдак баштыг эжинге тутсупкан, оозу ыяш дөзүнге октапты».

— Болур ирги бе — дээш, Айслу кирип келди.

Орус угбай уругну кончуй-ла берди, оозу тоор хире эвес алгыжып тур.

— Оожум, мында чүге алгыжа бердиңер. Чүге кирип келдин, Айслу — дээримге:

— Билдириишким алырым ол. Хомудавас мен, бичии уруг шээй, Идегел бисте база буруу бар дээр кижиге-дир.

— Ылап-ла хомудавазың ол дедаан? — деп айтырдым.

— Хомудаар, хомудавазы кижиниң бодунуң херээ эвес чүве бе? — деп, шаштыргылыг харыы берди.

Айлуунуң болчукчузу кире халып келгеш:

— Чүге меге өчүк берип турган сен. Ол дээш бодуңну буруудадып болур чүве-дир, дуңмам — дидир.

— Корга берген кижии-диин мен. Билдириишкиним оруп кааптайн, берип көрүңер — деп диледи.

Билдириишкинин тутсуп бээримге, ора тырткаш, бокче октапкаш, Айлууга буруузун мининди. Аныяк уруглар частырыын билип каапканы-даа ол ыйнаан. Моон соңгаар ындыг чүүл кылбас кылдыр угаадыг-ла болзун. «Тайып ужар, даянып турар» деп чүве бар-ла болгай деп боданып олурумда, болчукчу Айлууже көргеш:

— Сен хомудал билдириишкин бижиир сен бе? Сени бо уруглар эттеп каан-на болгай. Хомудаар болзуңза, маңаа Айслу артып каар — дей-дир.

Айслу корга бергеш, дүрген-не дезип үнер деп чыдырда, кассир угбай эжикти дуй турупту.

Айлуу дүрген-не:

— Чок-чок, угбаларым, хомудавас мен. Кыс кижии ышкажыл, домзакка өлүп калза канчаар — деп, карактарында чажы хевээр чугаалады.

— Чанып болур мен бе? — деп, Айслу айтырды.

— Ийе — дээримге, турган угбайны идипкеш, үне-ле халыды.

— Харын-даа чедип келдивис, оон башка бо чаш уругну ат кылырлары ол-дур дээш — деп, бистиң-биле байырлашкаш, кассир угбай Айлааназын эдерткеш чорупту.

Айлуу тура:

— Маңаа таакпылап болур бе? — деп айтырды.

— Ийе — дээримге, карманындан чаражы кончуг даштыкы оттук биле таакпы уштуп эккелгеш, таакпылай берди.

Болчукчу тура:

— Таакпылаар база кижии сен бе, ат болган чүве-дир але — дээрге, уругнуң арны кыза берди, ынчалза-даа таакпыны ам-даа харамдыгып соруп олур.

Болчукчу тура:

— Мен оглум-биле чаныптайн, силер Херела-биле чанып келир силер, чүгле орук кежер бажың ышкажыл — дээш, чорупту.

Мен уругже көргөш:

— Мындыг чараш кижиге чүгө таакпылаар сен, ам арта келир үениң башкызы — дидим.

— Харын чүү деп чугаалаар чүвөл, кортук болбас дээш, таакпылап өөренип алган кижиге диин мен. Моон соңгаар таакпы тыртпас мен, боларны бокче октаптайн — дээш, таакпы биле оттукту бокта билдиришикин кырынче октапты.

— Ол чүү дээриң ол чүвөл?

— Ооң мурнунда багай эштерлиг турган кижиге диин мен — дээш, ыттавайн барды. Сактырымга, уруг бир-ле чүвө чугаалаар дээш, чадап олуар хире боорга;

— Ада-ием чок, кырган-ачам-биле чурттап турар мен дидиң, бодуң дугайыңда чугаалап көрөм — деп диледим.

— Минип кээримге-ле, ачам чок, кырган-авам, кырган-ачам, авам бар. Мен алды харлыг турумда авам соңгаар өөренип чоруй барган. Кырган ада-ием чанынга арткан мен. Авам чүглө чайын кээр турду. Өөренип турган черин доозупкаш, ол хоорайга ажылдап арткан. Үш класска өөренип турумда, кырган-авам чок болду. Дөрт класс доозупканымда, авам өске сөөк аныяк эр кижиге эдертип эккелген.

Кырган-ачам: «Сээң ийи дугаар ачаң-дыр, уруум, ам-на харын аваң чаныңга чурттаар сен ыйнаан. Кырган кижиге чанынга чалгааранчыг-даа ыйнаан» — дидир. Мен дыка амырап турдум. Өөрүүрүмгө, ырлаксаам кээр. Улус дыңнаваан черге ырлап маңнап турдум.

Кырган-ачам тура:

— Айлууну ап алып дээш, келдиң бе, уруум — диди.

— Чок.

— Чок деп чүнүл, уруум, урууң дыка амырап тур. Авам-биле кады чоруур мен, улуг хоорайга өөренип мен деп.

Авам хорадап-ла үндү:

— Мен Сашага ажы-төл чок мен дээн кижиге-дир мен. Ооң ада-иези база дыка шыңгыы улус. Айлуу сээң чаныңга тургай-ла, азы аартыктап тур сен бе, ачай? Ындыг болза, школа-интернатка тургузуп каайн.

Кырган-ачам база хорадай бергеш:

— Мээң бажың караңайнып чорда, мээң уруум школа-интернатка чурттапас, билдиң бе. Аваң-биле сени төрээш, азырап,

өөредип каан бис. Чаңгыс уруундан ойталап турар, кончууңну. Аваң харын-даа болза, бо хүнге чедир чурттаваан-дыр.

— Чок кижини авамны чүгө кириштире бердиң, ачай. Шуут ойталавайн турар кижидир мен. Айлууга авазы эвес, а кады төрөөн угбазы болуйн деп тур ышкажыл мен.

Авам менче карактарын коргунчуг кылдыр көргөш:

— Дыңна, Айлуу, мени моон соңгаар авай диве, Саша көрүп турда, кижиге ораажып турба — дидир.

Мен ыглаптым. Идик-хевим бүдүү чыып, чоруурунга белеткенип турган-на болгай мен.

Авамның хорадааны чидип, үнү чымчап келгеш:

— Ачай, бодап көр даан, мен сээң чаңгыс урууң ышкажыл мен. Таан-даа мени аас-кежиктиг чурттазын деп күзевес кижисен бе? Сен база бар-дыр сен, Айлууну көрүп турар. Чаш шаамның частырыы дээш аас-кежик чок, чеже чааскаан чоруур мен — дээш, карааның чажы бүлдеңейни берди.

— Харын аан, кызым, сеңээ аас-кежик күзевейн, кымга күзээр мен. Чаш уругнуң чүрээ балыгланып каарындан коргарым ол-дур ийин, уруум — дээш, авамның бажын чыттап, уруун аргалап тур.

Ону көргөш, мен мырыңай мөөледир ыглай бердим. Кырган-ачам мени чассыдып, аргалаары ол ыйнаан:

— Арыг кирээлем, уруум, мөөгүлөп алыр бис — дидир. Мен амырай-ла бердим.

Мөөгүлөп алгаш келиривиске, ам-даа ийи хонгаш чоруур деп турган авам бис ийиге буруузун миннип, мени кырган-ачамга чагып, чагаа бижээш, чоруй барган болду.

Эки чурттап тур бис деп чагаалары ийи чыл ажыр кээп турду. Оон үш дугаар чылында авам бичии оолдуг, бис ийиге белектерлиг чедип келди. Авамны көрүп турарымга, оглунга аажок ынак, ачазын дөзөөн деп чассыдып-ла турар. Мен база бичии турганымда дег, авамның хойнунга олуруп, чассып-ла турган болза деп бодай бээримге, караам чажы төктүп келир. Улузумга көргүспес дээш, сери кырынга ыглап алгаш, дүжүп кээр турдум. Дуңмамның чаптанчыын, меңээ база ынак, менче бичии семис холчугаштары-биле чүткүп-ле турар. Дуңмамны чаптааш тудуп алырымга-ла, авам уруг оскунуптуң дээш, Андрю-

шаны менден барык-ла ушта соп алыр. «Та чүү деп салым, авам чүге меңээ ынак эвезил» деп бодап кээримге, баарым саргый бээр...

Ооң соонда улуг улустуң багай дээри эштер тып алган мен. Мен ышкаш ада-иезинге көрдүрбес, азыранды, сурас уруглардыр ийин. Ол ийи чылда багай кырган-ачамны канчаар хилинчектевээн дээр, чугаалаары безин ыядынчыг. Назы четпээн-нер шагдаазының берге уруглар даңзызынче кире берген мен. Тос класстың часкы дыштанылгазында кырган-ачам дегдиргеш, эмчиге чыдып алган. Суурнуң почтальону угбай авамче дыңнадыпкан болган. Авам келгеш, мээң «маадыр» чоруктарымны дыңнап каапкаш, дыка-ла аарышкылыг кылдыр мени сөглеп кончаан: «Төрээн адаң ышкаш хулиганнап, домзакка өлүр сен. Сээң хандамырың безин ол ера чок адаңны дөзээн. Мээң ачамның бажын чириң ол-дур» — дидир.

Ачамның ера чогуң дөзевес мен, эки өөренир мен деп кырган-ачамга азадым. Тос, он, он бир класстарны дөрт, бештерлиг доостум.

Авам башкы болур дээш чадап каан кижини. Мен кырган-ачамны өөртүр дээш, башкы институтунче кирип алдым. Башкы апаргаш, мен ышкаш берге кижизидилгелиг уруглар, оолдарга дузалажыр мен. Кызып өөрениңер, чүглө кижиниң бодундан хамааржыр, силер база ада-иелиг эштеринер-биле дөмей силер деп чагып сургап, чараш чүүлге ынак, улуг улусту дыңнаар кылдыр кижизидип өөредир мен — деп, Айлуу чугаазын доосту.

— Кижини черле муңгак болбас, куду чүткүвес, өрү чүткүүр. Багай эвес, эки кижини-дир сен, бодунуң частырыгларың миннип чугаалап олурар — дээримге, Айлуу хүлүмзүрдү:

— Ам-на хулиган ачам ышкаш домзакка өлүрүм ол-дур деп бодадым. Хөөкүй кырган-ачамны кээрге, ыглап олурдум. Кырган-ачам мени эртем-билиг чедип алзын дээш, ийи инээниң бирээзин соккаш садыпкан. Оон меңээ идик-хеп садып, хоорайга чурттаар сен дээш, дыка көвей акша база берген. Акшам көңүс чарбадым, чүглө кырган-ачамга чылыг хептер садып алдым. Күзүн өөренирде акша херек боор ыйнаан деп бодааш, ажаалга кассазында шыгжадып калдым.

— Эр-хей дуңмам, кырган-ачаң биле аваңны хомудатпайн чор. Күзүн өөрени бергеш, меңээ кээп каап турар сен, улуг

угбаң дег сүме-даа каткай-ла мен — дээш, бажыңым, телефонум дугаарын айтып бердим.

— Четтирдим, угбай, албан аалчы болуп баар мен, байырлыг — дээш, чорупту.

Кончуун ай, чаш кижиге кандыг кончуг кадыг салым боор. Айлуу угаанныг уруг болгаш, үезинде минип келген-дир деп бодап олурумда, телефонум дагжай берди.

ЧААСКААНЗЫРАТНААН БОЛЗУВУССА...

Ынчан хып дээн аныяк кыстар эмчи черинге өөренип турган бис. Бир өрээлге дөрт уруг чурттап турдуvus. Севилбаа ыраажылар, мөгелер чурту онза-чараш Сүт-Хөлден; Ханды кажандаа ак хар бөргүн ужулбас ыракы Мөңгүн-Тайгадан; мен аңымеңи хой-биле холужуп оъттаар бай-байлак Бай-Тайгадан; Чечекмаавыс Өвүрнүң ырда кирген чурумалдыг Хандагайтыдан. Эжишкилер дыка найыралдыг чурттап турдуvus. Чечекмаадан өскелеривис өөренип турган өөредилгевис шупту дооскан. Чогумна маңаа Чечекмааның дугайында бижикседим.

Ийи дугаар курска турувуста күш-культура башкызы болур оол-биле найыралдажып алган. Оларның найыралы чоорту ханы чараш, эргим ынакшылче шилчээн. Бистер үшкү курска турувуста Алдын-оол ол чылын доозар деп турган. Эштеривистиң чараш, чаптанчыг, шынчы ынакшылынга өөрүп, оларны деткип турдуvus. Эмчи өөредилге чериниң ниити чуртталга бажыңыга аныяктарга бир өрээл берген. Комсомолчу куданы-даа эрттирдивис. Чаңгыс сөс-биле, омак-хөглүг эки чурттап турган бис.

Бир кежээ бистиң өрээливиске Чечекмаа дүвүрээни кончуг бо маңнап келди:

— Алдын-оол дээм-не, алды шак ажып турда чунар-бажыңнап чоруткаш, ам-даа келбеди.

— Ажырбас ыйнаан, эжим, арга-дары ижер эвес, чунар-бажың оочуру ат болган чүве-ле болгай — деп, Ханды чугаалады.

Чечекмаа оон харын оожургап, ындыг-даа ирги бе дээш, үнүп чорупту.

Дүне када киживис мырыңай ыглап алган Алдын-оол ам-даа келбеди деп халып келди. Ам харын дүвүрөп эгеледивис. Севилбаа тура, азы эштериниң ниити чуртталга бажыңы ол чунар-бажың чанында-ла болгай, ында хонары ол ирги бе

дидир. Шупту ындыг боор дишкеш, хондур Чечекмааның өрээлинге манаар деп дугуруштувус. Хондур манадывыс...

Эртенинде Алдын-оолдуң чаңгыс курсчузу оол чедип келди. Арны-бажы ак тос-ла чүве. Үнер-үнмес үнү-биле:

— Экии, уруглар — дээш, иштинде улуг тынмышаан, чөдүрдү.

Соңнуг-мурнуг ооң чанынче чоокшулап:

— Алдын-оол-биле чүү болду? Чоп үнүң чиде берди? — дээш, Демдектиң кырынче чүдүрлү-ле бердивис.

— Сагыш-сеткилим эндевейн-дир, даңны атсы удувадым, чугаала! — деп, Чечекмаа ыы-сыы-биле база ооң кырында-ла барды.

Харлыга берген турган Демдекче соок шай сунуптарывыска, ону тын чок пактапкаш:

— Чер-делегей кырында дески чүве чок ышкажыл, ам-даа аныяк кижидир сен, Чечек, туттунуп, кадыгланып көр — деп, чугаалаарга, Чечекмаа орун кырынче пет кылдыр олура дүштү. Ол ишкирнип ыглай-ла берди.

Демдектиң чугаазы-биле алырга, эртен эрте сула-шимчээшкин кылып маңнап чораан оолдар Алдын-оолдуң мөчүзүнге таваржы берген бооп-тур. Хөөкүйнү дөрт катап бижек-биле шашкан. Чогум шашкан чери ол ниити чуртталга бажыңының чаны эвес. Чыткан черинде хөй хан төгүлбээн. Ол күжүрнүң өлүрүкчүлери тывылбайн барган. Мөчү-сөөгүн Тывага аппарып ажаап каан.

Каткы-хөглүг Чечекмаавыс оңуп, салбактары каткаш, дүшкүлей берген чечек дег апарган. Чүнү-даа ыыттакас, чүгле боданып-ла, боданып-ла чоруур. Эживистиң ыглап турганын база көрбөс бис. Качыгдалга таварышкан эживисти кээргеп, бар-ла турган аргаларны ажыглап чоруп тур бис. Харын-даа эживистиң өөрөдилгеzi баксыраваан. Ол хөй-ниити ажылы болгаш өөрөдилге-зинге чардыккаш, ажыг-шүжүгнү чүгээр эрттирип турган.

Бир хүн эживис дүжүмде Алдын-оолду дүжедим, куруг хан апарган менче холун сунуп алгырып турду, чогуу чүнү чугаалааны дыңналбас, аравыста сарыг өңнүг хем бар, уткуй маңнай бэзйн дээш дап бергеш, оттуп келдим дидир. Бис база коргуп, ынча дыка өлгөн кижиде сагынма деп чагып турдувус.

Бир хүн Чечекмаа инчеш мээң өрээлимге хонаалыңарам, орус уруглардан бир чүве өөренип алдым, ону шенээр бис

диди. Ханды черле сонuurгак, эжи ыыттавас мен деп турда-ла, ыыңайнып тургаш, айтырып алды. Алдын-оолдуң сүнезини-биле чугаалажырым ол-дур дээрге, бис коргуп-даа, сонuurгап-даа. Коргуп турзувусса-даа, кыс кижиниң сонuurгалы коргуушкундан улуг болур чүве чораан. Үжелээ кезээ дугурушканывыс езугаар Чечекмааның өрээлинге чеде бердивис. Чечекмаа албан он ийи шакты манаар бис, ооң бетинде баштай хамык херек чүүлду белеткеп алылыңар дидир. Саазынга долгандыр алфавит үжүктөрүн бижип алдывыс, тавак база белен. Бо чүүлду шуптузун канчаар кылып турганывысты бижиир хөңнүм чогул. Сагыш-сеткилинге алыскан бир аныяк кижини шенеп көрө берзе, багай деп бодаарым ол-дур ийин. Оон-на хамык багай чүүл болган чүве. Ынчан ону кайыын билер деп бис. Ам бо мынча чылдар эртсе-даа, бодумну база буруулуг мен деп бодап чор мен.

Он ийи шак-даа четкен, чүгле лаа кыпсып алгаш, тавакче көргөш олуруптувус. Чечекмаа-даа орус дыл кырынга элээн чугаалангаш, таныжы оолду кый деп эгеледи, таваавыс шимчей берди. «Алдын-оол, чедип келдиң бе?» — деп айтыраарга, согун шимчеп чоруткаш, И,Й,Е деп үжүктөргө четти. «Ийе» деп Алдын-оолдуң харыылааны ол. Бистиң куйга-баш адыңнаар. Чечекмаа баштай-ла сагындырып каан: «Ол сүнезин чедип келирге, алгыра бээр болзуңарза, алгырган кижиниң сүнезинин ол дораан алгаш баар» — дээн. Ынчангаш чеже-даа кортсувусса, кым өлүксээр боор, ыт чок сириңейнип олур бис. Калган оол хөй чүве-даа чугаалабайн, ам далажып тур мен, оон база кый деп алыр силер дээш, чорупту. Чечекмааны, чааскаан корга бээр дээш, өрээливиске хондуруп алдывыс.

Ол кезээ ынчаар-ла уттундурган, биезги ояар өөренип чоруп тур бис. Чечекмаавыс Алдын-оолду-даа чугаалавастан, өөредилгезинче шымнып кире берген чоруп тур. Эживис чидириин шоолуг сагынмас, хуу-салымы-биле эптежи берген-дир деп бодап тур бис. Ынчан-на эживистиң сагыш-сеткилин билген болзувусса кай!

Таптыг-ла бир ай сес хонуп чорда, база дыка улуг чидиригге таварыштывыс. Хайыраан чалыы чараш эживис, Чечекмаа чок болду...

Бодунуң чурттап турган өрээлиниң соңгазындан шурай берген.

Беш дугаар каъттан кыштың соогунда доң черге кижиге амытан кээп дүжерже, чүү артар боор. Дүрген дуза чедирер машина иштинге-ле шыдашпайн барды. Машина иштинге эживис чанынга Ханды-биле чораан бис. Карактарын көрүп кээрге, бисти өттүр көрүп турар чүве дег, арта шилденчек. Чечекмааның аксындан үнгөн эң сөөлгү домаа: «Эжим Алдын, ам-на холдарывыстан туттунчуп алгаш, өскөн-төрөөн Тывавысче чана бээр бис» дээр болган.

Чечектин иези, төрөлдери келгеш, уругнуң мөчүзүн алгаш барган. Эң чоок үш эжи база сөөгүн тутчуп, Тывавыска четкеш келдивис...

Чечек столунуң кырынга кылын кыдыраашты салгаш, ооң чанынга эң сөөлгү чагаазын артырып каан. Чагаазы, ам-даа карактарым шийиптеримге, ол-ла хевээр чуруттунуп келир. Чагаазында бижээн каш домаа бо-дур ийин: «Мээң өлү бергенимге кымны-даа буруудатпас силер. Кым-даа буруулуг эвес! Кээргенчиг ием, дуңмаларым база төрөлдөрүм, мени амы-тынынга боду четтинген дээш, хорадавайн көрүңер. Авай, тенек урууңарны өршээңер! Эштерим, мээң дугайымда багай чүүл бодаваңар. Моон ыңай чурттап шыдавас-тыр мен, чер кырынга тынып чорууру безин берге апарды. Бо демдеглелди номчуттарыңарга, билдине бээр, ынчангаш мени өршээр боор силер деп идегеп олур мен. Эжим мени манай берген. Байырлыг, кезээ мөңгөдө силерниң Б.Ч.У.» деп каан.

Демдеглелдин эгезинде Алдын-оол-биле таныжа берген ааскежиктиг хүннери. Кады чурттап турган өөрүшкүзү. Чанынга чораан эжиниң чок апарган караңгы дүн дег хүннери.

Калган уругнуң демдеглелин карак чажы-биле катай номчудус. Эживис дыка-ла муңчулуп, муңгарап чораан. Чүгө ол бүгүнү биске, эштеринге чугаалавайн, хөрөөңгө шыгжап чорааны ол ирги? Чоок кижилерин дүвүретпес деп бодааш, саазын биле демир-үжүкке бүзүрээни ол ирги бе? Бистиң-биле кады ол оолдуң сүнезини-биле чугаалашканының сөөлүндө дүнениң-не эжи-биле шак-ла ынчаар тавак дузазы-биле чугаалажып турган. Бодап көрүңер даан! Бир ай ажыр сүнезин-биле чугаалажып деп чүвени. Бо кижиге болза, албыстай бээр ыйнаан. Чаңгыс өрөөлгө чурттаалыңар деп калган уругну чадап каан бис. Күжүр

эживис бисти дүвүретпейн, чок эжи-биле хостуг чугаалажыр дээш, ынавааны ол-дур ийин. Демдеглелде бижип турары-биле алырга, ол оолдуң сүнезини Тываже чанып чадап турар. Ону эрттирбейн турар чүүлдер бар. Оолдуң сүнезини ол хоорайда тояап чоруп берген. Чурттап турганы ниити чуртталга бажыңынче кирер дээрге, ол черниң ээзи киирбес, чүгле тавак-биле кыйгырып алырга, уругнуң өрээлинче кирер аргалыг. Оолдуң сүнезинин та чүү ындыг күштер Тываже эрттирбейн турган, ону кым билир дээр силер... Калган уругнуң демдеглелиниң эң сөөлгү арнын силерге ол хевээр бижип көргүзерин кызыдайн.

«Бо хүн январь он үш. Мону, өөренгеш келгеш, бижип олур мен. Чем-даа чиир хөңнүм чогул, чемненип-даа алырга, өс аарып турар. Бо хүн шиитпирлиг хүн. Эш-өөрүмге бодумнуң байдалымны билдиртпес дээш, кызып-ла хүнзедим. Каттыраарын-даа шенеп көрдүм.

Хөөкүй эжим мени манап туруп берген. Өскен-төрээн Тывазынче чаныксап турар кижидир ийин. Боду чааскаан чоруп шыдавас, чеже-даа чоруур дээш, чадап каан. Мээң кээргенчиг эжимни чуртунче эрттирбес. Бир эвес мен өлү бээр болзумза, бис ийиниң сүнезиннери катчып алгаш, ол күштерни ажып эрте бээр бис. Төрээн черивистиң агаарын хөрек долдур тынар аргалыг болур бис. Мээң кады чурттаан ынак эжимниң хилинчектенип, чаныксап турарын анаа көрүп олурар харыым чогул. Эжимге дузалажыры-биле бо шиитпирлиг базымны кылырым ол. Алдын-оол чокта чырык чер кырынга чурттаары берге-дир, баарым дужунда соок кара даш чыдыпкан-биле дөмей. Аыш-чем кижиди аксынче ашпас, ажыы-биле чугаалаарга, чырык өртемчейде дириг кижилер аразында кылаштап чоруур дириг сүнезин апардым. Ооң орнунга дуу оранга эжим-биле кады чорууйн. Аас-кежикти, муңгаралды кады эртер бооп, бады-даңгыраавыс беришкен болгай бис. Мээң чеде бээримни Алдын-оол манап турар.

Че, эжим сеңээ чеде бээримге каш минуталар арты. Мени манай берген боор сен, далажыптайн, дөмей-ле бир хүн өлүр чүвени...”

Алдын-оол дириг тургаш, дыка эки оол турган, чок апаргаш, канчап ындыг багай апарган болду. Чечекмаа та чүү ындыг сүнезин-биле чугаалажып турган.

Алдын-оол болза черле эжин тыныңга четтинивит дивес. Ынчаар өлгөн кижги сүнезинин кыйгырарга, кара сеткилдиг өске чүвелер кээр деп бистиң аштакчы Марфа угбай чугаалаар чорду. Бир дугаар чугаалашканывыс соонда, дораан Марфа угбайга чугаалаан болзувусса, Чечекмааны чагып-сургаптар турган боор. Бис эживистиң ол сүнезин-биле кежээниң-не чугаалажып турганын билбейн турганывыс кончуг багай болган. Бир болза, чааскаан ажыг эдилевес деп бурун өгбелерниң чагыының күштүү-даа чадавас. Каш тыва улус оода өске черге эки боданып, кичээнгейлиг чорбас, кончуувусту. Оон бээр хөй чылдар эрткен болза-даа, ол ийи аныяк кижиниң салымын кайгап чоруур мен. Оода-ла хөөкүй Чечекмааны чааскаанзыратпаан болзувусса дээш, дыка хомудаар мен де.

Сарпа КУУЛАР

ХАНАЛАР БАЗА ЫГЛАП ТУРГАНЗЫГ...

Ачам, авам өөн бузуп, көжеринге белеткей-ле бердилер. Мен черле улуг кижги болгаш, авамга дузалажып кириптим. Хөөлүг паштарны аштап арыглааш, өрегеге шарыптывыс. Оол дуңмаларым ачамга дузалажып, өөн чанаштап, салбараңнадып-ла турлар. Ынчап дузалажып тургаш, өөвүстү бузуп, тергеге баштайгы чүктү чүдүрүптүвүс. Ол хүн каш-даа катап дажыглап тургаш, суурнуң адаа талазында шык кыдыында ийи терек чанынга бригадирниң чөпшээрер бергени ийи ажылчын оолдар-ның дузазы-биле өөвүстү өглөп алган бис. Ол ийи теректен аңгыда ында бажың база бар болду. Бажың боорда, элдепейлиг бажың. Иштинче кире бээрге, бир талазында аажок улуг дугуйлуг мотор бар. Оозун хөделдириптерге, ыяш дилдирер хирээлер ажылдай бээр. Ону сонуургап, бичии дуңмаларымны эдертипкен, алактаагы дег, будум черге дегбейн маңнап тур мен. Ол бажыңның даштында дыт ыяштың эндерик чудуруктарын эккеп чыып каан. Оларны кажан дилдирерин четтикпейн-даа турган чүве дег, дуңмаларым-биле тараа хооруп, соктап алгаш, бар-ла шаавыс-биле дазылады дайнаар бис. Ол дыттарның чыды, сактырымга, кижги хөй дыт үнген арыг иштинге кирип келген ышкаш, дыка чаагай!

Каш хонганда ажылчыннар келгеш, ол ыяштарны дилдирип эгелей бергеннер. Дилдирген манзаларны чыскаай салыры тускай чурумнуг — хыйыжып, ыргая бербезин дээш, аажок дорт, дески кылдыр чыыр. Ававыс биле угбавыс Хандыңмаа ажылчыннарга чем хайындырып берип, поварлап турганнар. Демги ийи теректиң чөкпүр будуктарлыг улуунуң хөлегезинге-ле паштанырлар. Ол чоок кавыга оон өске теректер-даа чок. Шупту омак-хөглүг, бүдүн-бүрүн чурттап турзувусса-даа, авам биле ачамның кадыы арай хирелиг. Кайызы-даа чөдүрө бергенде, дыка коргунчуг, өө тынып, улаштыр-улаштыр чөдүрөр, оон арны-бажы ак куу кылдыр хуула бергеш, кезек тын бачыдай бээр. Оон чүгээр апаар. Ачам ол назының иштинде чаңгыс-даа эмчиге шинчидип, бир борбак-даа эм ижип көрбээн. Авам харын суур эмчизинге сыкыртып, янзы-бүрү эмнер ижип, эмнедип турган. Ол хирезинде шоолуг сегивес-даа, күш-шыдалының деңгели кошкак, арыпкан, аыш-чемге шоолуг-ла туралавас.

Чамдыкта мени:

— Дүүн хоорган арбай артыын эки шоңнап каапкаш, меңээ далгандан согаашка чууруп берем, оглум, Чиргилчин — дээр.

Чалгаарап-даа турзумза, шыдаар шаам-биле соктап бээр турдум. Оозун чүгле боду чааскаан сүттүг шайга бичиилеп чылгап чиир. Бистер ак-тараа далганы база хлеб чиир бис. Шак-ла ынчаар ачам, авам суг идепкейлиг ажылдап турдулар. Пилораманың ажылы база дыка шапкын чоруп турган совхоз үр-даа болбайн, ток күжү-биле ажылдаар далган тыртар дээрбени бажың иштинде улуг мотор чанынга кожа кылыпкан. Мен ону эскерип көрүп турарымга, чиг тараа эвес, а бир-ле черге хооруп каан кызыл-тасты, шоодайларга эккелгеш, тырттырып турар чүве болган.

Маңаа, мен көңүс бичии турумда, авам, ачам сугнуң баштайгы чурттап турган чуртунга бир-ле черге, суг ортузунга кылып каан дээрбени сактып келдим. Хемчик хемниң бир талазындан адырыкталган хемчигешти боой көвүрүглээш, суг күжү-биле ажылдаар дыка улуг дугуйларлыг дээрбени кылган болган. Аът, шарыда шоодайларын чүдүрүп алган өске-өске суурлардан келген арааттар тараазын далган кылдыр тырттырып алгаш, чоруп турарын ынчан көргөн мен. Хоюг ак далганны суг-биле чүвүткеш,

борбайтыр кескилээш, калбартыр өйгөш, авам үске быжырып бээрге, чаагайын чүү дээр!

Хүндүс дээрбе чоогунга ойнап, Көк-Ээрем кыдыында имиледир эжинген байлаңнарны эштерим оолдар-биле шүүрээр чордум. Ам бо дээрбени анаа кургаг черде кылып каан, ток күжү-биле ажылдаарын дыка-ла сонуургаар мен. Бо амыдырал кажан-даа ара соксавайн, бо-ла хевээр үргүлчүлөп турган болза, та кандыг кончуг эки турду ыйнаан. Эргий бодап келгөш, ашак бодумнун карактарым чажы чайгаар-ла агып бады баар.

Хандыңмаа угбавыс элдеп-эзин солун дүштер дүжээр, улаа-раар. элдепейлиг, анаа-ла эвес кижиг. Ооң дүштериниң солуну аажок боор. Оозун биске бо-ла чугаалап бээр. Бир эртен туруп келгөш:

— Авай, мен дыка хөй мыйыргын ак-ак курттар дүжөдим, ол кандаай чүвөл? — деп айтырды.

Авам:

— Ол эки дүш-түр, уруум, акша-төгөрик кирерин оштап турарың ол-дур — диди.

Шынап-ла, каш-ла хонгаш, ачам, авам акша алган. Ол черле совхозтун, хире-хире болгаш, үнүп келир шалыңы болган. Душ-даа болганы чадавас. Ынчан күс турган. Бир эртен угбам даштын кылаштап тур. Теректерниң шала чавысказынче көргөш, меңээ мынча диди:

— Дуңмам, бо дүне элдептиг дүш дүжөдим. Бо теректиң карты кургап, чарлыгылай берген, чамдык будуктары кургап калган кылдыр дүжөдим. Оон ынчап турумда, үгү ужуп келгөш, терекке хонупкаш, эдип-эдип, шиш хаайы-биле теректи соктап-соктап ужуп чоруй барды.

— Оон угбай?

— Оон ыңай шуут элдеп. Хүн ажар чүктен куу-кызыл өңнүг казыргы бөөлдөнип келди. Багай терээвисти салбараңнады-ла берди. Казыргы эрте берген соонда, тендиңейнип туруп-туруп, хүн үнөр чүккө углай чизирт кээп ушту.

— Ажырбас, угбай. Теректи көр даан, анаа тур ышкажыл.

— Мен арай коргуп тур мен, дуңмам. Та чүнү оштап турар дүш чүве.

— Мен база кандыг-даа дүштү дүжээр-ле-дир мен, анаа-ла боор чорду.

— Дириг ыяш ужарга, багай чүве деп шагда кырган-ачамның чугаалап органын дыңнаан кижжи мен. Ол кижилер сузу боор дээр.

— Че, угбай, өөвүсче кирээли. Ачам тараа соктап олур боор ачавыска дузалажыпкаш, тарааны дүрген соктапкаш, саржаг-биле далган булгап чиир бис.

Угбамны көөрүмге, анаа турган терекче хая көрнү-көрнү, мээң соомдан кылаштапты. Өгге кирип кээревиске, шынап-ла хөөкүй ачам тараазын орту киир соктап алган. Авам хайындырган шайын чаа-ла эскеш, хөнээнде кудуп ор. Угбам-биле ачамның тараазын кончуг дүрген соктажыпкаш, доозуптувус. Ынчан мырыңай орай күс турган. Самдар-даа болза, өг иштиниң чылыы аажок.

Ачавыс-даа, ававыс-даа чөдүрүп каап, ажылдап чоруп-ла турлар. Бистер өөренип чоруп-ла тур бис. Ол күзүн Хандыңмаа угбам өөрөнмейн барган. Авам, ачамның ажылынга дузалажып турган.

Бир катап ачамның өске кожуунда чурттап чоруур төрелинден чагаа келген. «Шагдагы олчаан көрүшпээн болгай бис, эки турар болзуңарза, бистиинге келгеш барып көрөм, акый. Мен сөөлгү үелерде арай багай дүштер дүжөп турар апардым. Кандаай чоор» деп чагаазында бижип каан. Аарып турарын-даа бодавайн, ачам ол төрелиниң аалынче чоруур деп шиитпирлеп алган. Артында-ла Хандыңмаа угбамны база эдертип алыр деп барган. Авам ачамны чорбазын деп хоруп пат болган.

Ачам:

— Ажырбас, үр боор эвес бис. Улуг-ла дизе, чеди хонук болгаш, чедип келгей-ле бис. Одаар ыяш-дажыңар бир ай иштинде-даа чеде бээр, ажырбас. Чиргилчин шору эр апарган кижжи аар-саар ажылдарны, өөренип каапкаш келгеш, дуңмазы Сергеш-биле кылып тургайлар аан. Шору өзе берген оолдар ышкакжыл — дээш, ол ыракта төрелиниң аалынче чоруурунга белеткени берген.

Хемчик арында чыжыргана чок эвес, шоодай ортуже чыжыргана-даа кактап алды. Арыг кирип, чыжыргана кактаарда, мени ийи хүн улаштыр эдерти. Ачамның байдалын бодаарымга, арай-ла шаг чок болду. Ынча ырак черже та чүге чоруксаан

кижи. Ол дугайын биске ыыттаар эвес. Ачам биле угбам чорупканнар. Туткан чүгү база элээн аар болду. Чартык шоодай чыжырганазының хөй кезиин үзе уруп алгаш, артканын бисти чиир силер дээш, каапты. База бир шоодай дүвүнге өлүрүп алганы хунан хураганының чүгле чаңгыс ээгилиг холун биске артырып кааш чоруптулар.

Ачам суг чорутка-ла, элээн үр апарган. Бир хүн школадан өөрөнгөш чедип кээримге, Хандыңмаа угбамның чагаазы келген болду. Номчуурувуска, ачамны аараан, ол черниц эмнелгезинде чыдар, байдалы арай аар дээн болган. Оозун бистен дөмей-ле кызыдыр чажыар. Угбамның чагаазының соонда үш-ле хире хонганда, телеграмма деп бижик чедип келген — ачавыс чок апарган. Ачавыс-биле кады улуг кажыыдалды качыгдап, улаан, аштаан бөрүлөр оолдары дег, шоогайндыр ыглажып турувуста, ол үеде Манчүрекке чурттап чораан ачамның кады төрээн улуг угбазы биле оол дуңмазы келдилер. Төрелдеривис чүгле даң атсып алгаш, ачамны барып ажаары-биле чорупканнар. Олар чорупканының соонда, авамны; байдалы дорайтап, дүнелерде удуvas, ишкирнигип ыглап чыда хонар, өг ажылы колдуунда мээң кырымче чүдүрүлген. Угбам ачам-биле чоруурунун мурнунда база бир чиктиг дүш дүжээнин меңээ чугаалаанын сактып келдим. Ол меңээ: «Дүжүмде бо улуг терек хүн ажар углуг барып ушту» — дээш, анаа-ла ыглапты. Угбамның чугаалаан дүжүн авамга-даа ыыттаваан мен. Харын, ол улуг терекче көөрүмге, менче шала дүрзүнчүг кылдыр көрүп алган, бир-ле чүве чугаалаар дээш, чадап турган ышкаш болган. Анаа-ла ол теректен коргар апардым.

Ачамның төрелдери бир неделя хире болгаш, чангылап келген болдулар. Бистиң багай самдар өөвүстү оюп эрткеш, бистерни ээн чуртка каапкаш, багай аарыг ававысты-даа кээргевейн, чоруй барган болганнар. Угбавыс та чүге кады чедип келбээн. Ийи хонганда угбавыс ачамның элбер-самдар идик-хевин биезги-ле эт суп бадырган шоодайында чүктеп алган бо-ла келди. Чеже ыглажыр боор, авам-даа шүш диведи. Хандыңмаа угбам чүгле бургураар чүве, ызы-сызы ол чоок-кавыга чаңгыланып турган. Ынчап азырадыр ада чок, черниц черинде чаңгыс өг артып калдывыс.

Ачам чок болганының соонда, угбам-биле арыгдан ыяш чүктеп, багай самдар өөвүстү чылыдыр одап ап турдуvus. Ол

кыжын пилорама-даа, дээрбе-даа ажылдавайн турупкан. Бистиң чиир аъш-чемивис база үстүп турган.

Ававыс бир эртен:

— Даарта Барыын-Хемчикте төрелдеривисче чоруул, уруум Хандыңмаа. Дуңмаларыңны суурда бажыңнарга чагып тургузуп кааш кел дээш, бисти чүү-хөөвүс-биле ачамның бир төрелиниң бажыңыңга тургузуп кагды.

Авам кавайлыг чаш дуңмавыста ап алгаш, Барыын-Хемчикче машина дозуп чоруур дээш, Хорум-Даг дээр суурже чүктенчип алгаш чорупканнар. Өвүстүң эжиин шарып каан. Мен дуңмаларымдан дургуннап, өөмге халып кээримге, кым-даа мени уткуваан, хоолайдан ыш-даа бурт дивес, өг ишти дыка соок болганындан ханалар хыраалай берген болду. Чүү-хөө чээрген чыып алгаш, от одап алгаш, ор мен. Ханаларда хыраалар эрээш, дамдылап бадып турду. Дамдыны көөрүмге, авам биле угбамның ыглашкан карааның чажы дег, ханалар база ыглап турганзыг болду... Ону үр көрүп шыдавайн, өөмнүң эжиин авамның шарып кааны дег шарааш, суурже кылаштап чоруптум.

Авам биле угбам чорутка-ла, бир ай чеде берген. Бир хүн школага өөренип турувуста, угбавыс чедип келди. Ававысты өөндө эккеп кааш, бисти көөр дээш чедип келген деп бодаан мен. Угбам мени эдертип алгаш, директор башкыга чедире берди. Бис чогувуста-ла боду бисти интернатка тургузары-биле билдириишкин бижип алган. Директор башкы бистиң бүгү байдалывысты черле билир болгаш, биске интернатка турар чөлшээрлди берген.

Ававыс олчаан келбээн. Бодунуң төрелдеринге баргаш, үр болбайн чок апарган болду. Угбам чаш дуңмавысты Кызылда уруглар бажыңыңга чедирип чораан шаа-ла ол болган.

Ынчап ачавыс биле ававыстан чарылган бис.

Василий МОНГУШ

ООР

Эмчиге чыда эмнедир дээш, каш хонук кылаштап келген мен. Кээримге-ле, хостуг орун чок-тур, даарта хосталы бээр боор, эртен эрте чедип келиңер деп каарга, кылаштап чана бээр турган мен. Дөрт дугаар чеде бээримге, ам-на чыттырар бис деп барган. Ногаан халат кеткен уруг мени эдертип алгаш чоруткаш, ийи дугаар каътта бир палатага эккелген. Азыгда орунче айыткаш, маңаа чыдар силер, арыг чоорганны, аржыылды ам эккелгеш, орунну эдип бээр эвеспе дээш чоруй барган. Удаваанда бир уруг аазаан эт-севин эккелгеш, тумбочка кырынга салгаш, орунну эдер деп барган.

— Мен бодум эдип алгай мен аан. Оода аңаа чөп мен ыйнаан — дээримге, уруг амыраан хире хүлүмзүрүй каапкаш, арлы берген.

Палатада чыдар ийи кижиге-биле чугаалашпышаан, орунну эдип кириптим. Сыртыкты тырта кааптарымга, бир чүве шалаже шылырт кылдыр кээп дүшкен. Көөрүмге, чагаа хавы болган. Алгаш, тумбочка иштинче киир каап каан мен. Ол аразында эмчи бо чедип келген.

— Чаа келген аарыг кижиге силер силер бе? — дээш, чанымга кээп олурупкан. — Бел кежиңерге чеди чанагаштанып кааптыңар — дээн.

Хөректи дыңнаалап, ханым базыышкынын хемчээп, кажандан эгелээш аарып турарымны, чем чииримни, удуурумну сонуургап айтырган.

— Эмнээшкинни бөгүндөн эгелээр бис. Даарта анализтер дужаар силер, рентген баар, УЗИ эртер. Сестралар силерге кажан кайнаар баарыңарны чугаалаптар. Эмчиге таакпылаары

хоруглуг. Градустуг суксун ижип болбас. Бо дугайын силер кончуг эки билир турган боор силер, ынчалза-даа база катап сагындырып каары артык эвес дээш, чугаалап турарым бо.

— Эмнелгениң чурумун сагыыр апаар — деп, барык сымыраны аарак чугаалаан мен.

Даартазындан эгелээш, сыкыртып, дамырларымче эзилдириг дамдыладып, лазер-биле чинчеп, хары угда үш-дөрт таблеткаларны ижиртип эгелээн. Ол аразында диш эмчизинге, карак эмчизинге, хирургка, невропатологка база шинчидер чүве болган. Эмнедип, шинчидип, чемненип турда, хүн эрткени билдинмес чүве болган. Ийи неделя төнгөш, үш дугаары орту чедип чорда, мени эмчиден үндүр бижиир деп барган. Келгенимден усчок эки апарган мен. Тумбочка иштинге чыткан бок-сак чүвөлөрүм сумкамга суп олургаш, мындаа шала кырынга кээп дүшкен чагаа хавын көрүп каапкан мен. Ажыдып көөрүмге, иштинде чуруктар бар болган. Бирээзинде улгады берген херээжен кижии чуруу, өскезинде бөлүк уруглар, үш дугаарында аът мунган оолдар. Бо чуруктарны ээзи кым чүвөл деп кады чыткан улустарымдан айтырган мен. Мурнунда сээң ол орнуңга чыткан кырган ирейниң чуруктары-дыр дээн. Оглуңар даштын машиналыг чедип келди, дүргөн үнүп кел дидир деп сестра чугаалаарга, буу-хаа чорупкан кижии. Далашкаш, каапканы ол боор. Хемчикте Ак-Чыраа деп суур чурттуг кырган чораан. Ак-Чыраага чеде бергеш, Дуран-оолдуң бажыңы кайыл деп айтырар болзуңарза, кижии бүрүзү айтып бээр деп хөөрөп олурган кырган. Ынаар баар кижии бар болза, берип кагза, аппарып бериптер боор дишкен. Чурук дээрге төөгү ышкажыл. Салгал дамчып, уруг-дарыының ажы-төлдөрүнче дамчий бээр деп бодал бажым иштинге кире дүжүп келген. Ынчангаш, чоруптарда, ол чуруктарны портфелим иштинге суп алган мен.

Бир катап директорум мени кел дээн. Чеде бээримге, район үнүп сургакчылааш келзинче эки боор дээш, баар черлеримни чыскаай адаан. Оларның аразында Ак-Чырааны база адады эвеспе. Машина-даа, чолаачы-даа белен. Даарта эртен эрте чоруптуңар деп бо.

Ажылым болган-на чок сургакчылаар болгаш, орукка ап чоруур эрги хүрең портфелим кезээде белен чыдар кижии мен. Кежээ ол портфельче чуруктарны база суп алган мен. Кожуунну

кезип чоруп тургаш, ийи хунну чай чок эрттирип алган мен. Үш дугаар хүнде Ак-Чыраа суурга чеде бердивис. Баштай эрге-чагырга черлеринге кирип, суму даргазы-биле чугаа кылып, ооң соонда эмнелге пунктузунга, уруглар садигинге кирдим. Кол чорук чогаан, ам кожуун төвүнче тутсуп олуруп болур апарган. Кудумчуга уткуй келген акыйдан Дуран-оолдуң бажыңы кайдал деп айтырдым.

— Дөө, соңгаларының дужунда шивилер тарып каан ак бажың ол — диди.

Минута хире болганда чолаачы машиназын ол бажыңның чанынга доктаадыпкан. Бажыңче кире бердим. Ийи аныяк оол аразында элээн хөөрөшкен олурлар. Бодаарымга, дүүн кезжээ элээн пактапкан хире. Арага оларның баштарындан ам-даа төндүр үнмээн аяныг.

— Чаа, дарга кайыын келген? — деп, семис кара эр айтырган.

— Кызылдан — дидим.

— Хоорайдан дарга кээрге, солун-дур. Силерде баш «эмнеп» аптар хире суксун чораан эвес ыйнаан? Оода чаңгыс-даа шилден болза, берип көрүңерем — деп, арган сарыг оол дилээн.

Чаңгыс пак-даа арагам чок деп харыыладым.

— Ынчаарга солун эвес-тир оо! — деп, семис кара оол чугаалааш, майтанып кагды.

— Дуран-оол Барбалдайовичиниң бажыңы бо бе? — деп айтырдым.

— Ийе, бо. Дуран-оол дээрге, бистиң кырган-ачавыс ышкажыл. Кадыг-шыңгызы халаптыг кырган. Бистерни чагырып турда, шуут хаан-на. Ол аржааннап чоруй баарга, ооң чогу ажыглап алгаш, бичии кайгалдап олурарывыс бо-дур ийин, дарга.

— Кажан келирил? — деп айтырдым.

— Бөгүн, даарта болган киж. Хүнезини төнүп турар ужурлуг.

Портфелимни ажыткаш, чуруктарны ужулгаш, оолдарга сундум:

— Бо улустарны таныыр-дыр силер бе?

Оолдар кезек када чуруктарны аңдара-дүндере тудуп, оо-аа, оо-аа деп магадап кайгаан:

— Бо херээжен киж бистиң кырган-ававыс-тыр. Ол ийи чыл буруңгаар чок апарган. Өске улустар бистиң төрелдеривис-

тир. Бо Каң-оол, бо Начын, бо Сергей, бо Ульяна — деп, семис кара оол чугаалаан.

— Ой, шынап, бо чуруктарны кырган-ачам энир чылын Кызылга оорладыпкан ышкакжык. Оларның-биле кады беш муң акшазын база алзып алчык чоп. Кырган-ачам чанып келгеш, ыглап, акшаны-даа чоор мен, алгай аан, чуруктарны алгаш барганы тоо чок хомуданчыг-дыр дээш, бажын шаштынып олурган чүве.

Семис кара оол ынча дээш, менче шыгааган ышкаш, чиге көрнүп келген:

— Чуруктар бо-дур, көрүп олур бис. Акша кайыл? — дээш, менче чоокшуладыр чылып алган.

— Акшаны билбес мен — дээш, бичии ыңай чылып алдым.

— Амыр эр-дир сен але! Алдынын ап алгаш, аптаразын октапкан деп чүве бо эвес ыйнаан. Беш муң акша дээрге беш акша эвес-ле болгай. Бир эвес ам бо дораан беш муң акшаны саннааш, бистерге тутсуп бербес болзуңза, чугаа нарыыдай бээр деп билиңер. Кожууннуң шагдаа черинде төрелдеривис-даа, таныштарывыс-даа бар. Бокстап турда шыдаар эрлер. Сени ийи-үш үстүрүптер болза, кадыг, суук албаныңар катый хаара чаштай бээр деп билип алыңар. Бистер чаңгыс шил водка садып ижер акша тыппайн олурувуста, кырган-ачавыстың акшазын оорлап алган кижидүште-даа чок анаа, билбээчеңнеп олурарга, болур чоор бе! Аас-дыл үндүрбейн, анаа төлөп бээрге, ол-ладыр, дарга.

Боданып олур мен. Чүгө бээр кирип келгеним ол? Моон канчап үнүп алыр чоор? Эзирик улустуң аажы-чаңы чиктиг болдур эвеспе.

— Бо чуруктарны кырган-ачаңар Дуран-оолга берип каар силер — деп, дилээн мен.

— Кай, бодуң арыг үнө бээр деп де! Амыр-дыр сен. Сени ам бо дораан хүлүп алгаш, шагдаа черинге дужаап бээр бис. Оор кижиде кара-бажыңга олурар деп орустарның чугаазы бар. Кончуг шын чугаа. Бистерни хоомай бодава, туруп келзе узун-даа бис, тудуп алза шыырак-даа бис. Сен ышкаш хоорайның чиңге моюнуг пацанын чиш-даа кылбас бис.

Ынча дээш, мээң ийи таламга кээп олуруп алганнар.

— Беш муң акшаны бо стол кырынга салып кааш, ол дораан үнө берип болур сен. Бистер бөдүүн улус-тур бис.

Негелдевис база тодаргай. Хоорай чурттуг кончуг кижиге мен деп, адыыргап олурган херээң-даа чок. Чамдык хоорай улузу дыка адыыргак болур чорду. Ындыг улус көргөш, думчуунче берипсе деп бодап кээр мен.

Даштын машина дагжап келгөш, херим аксында доктаай берди.

— Кым келген-дир, барып көрөм, Коля, мен бо оорну кадарып олурайн — деп, семис кара эр дужааган.

Арган сарыг эр үнгөш, дораан дедир келген:

— Өлгөн бис! Кырган-ачам чедип келди. Карыштыр үнө халааш, арыг кайы сен дээш арлы берээл — деп, оозу чугаалаан.

— Кортук болба, сойлук! Чүве болза-ла ыргап чоруурга, база берге болгай. Сээң беш муң акшаң оорлаан кижини тудуп алдывыс деп кырган-ачавыска чугаалаай бис. Ол бисти мактап, шаңнап болур чадавас. Кежик келирде, хенертен кээп болур.

Рюкзак тудуп алган кырган бо кирип келди. Мээң-биле хол тудуп мендилешкөш, идик-хевин солуй кезде берген.

— Даштын машина турар. Чүү даргалар мээң багай ыштыг кара казанаамда келген чор деп бодадым ышкажыл. Дарга кайыын үнгөн, каяа чедерил?

Мен тайылбырымны дораан эгелзэн мен. Эмчиге чытканымны, оон чуруктар тып алганымны, оларны эккелгөш, бо оолдарның караанга оор болу бергенимни тө каапкан мен.

Кырган чуруктарны ийи холдап сегирип алгаш, оларны чыттап, тейиниң кырынга, арнынга тудуп, кезек када ыт чок олурган. Карактарындан чаш сыстып келген. База катап эпчоксунуп, чүнү чугаалаар аайын тыппайн, карактарым чивеңейнип олурган мен.

— Кадайымның кара чаңгыс эки чуруу бо чүве, оглум. Эмчиге сыртыым адаанга суп алгаш, үргүлчү көрүп, бүдүү чугаалажып чыткан мен. Чоруптарда, кончуг мелегей чүвөң, уттуп алган дивес сен бе. Бора-Булак ховузунга чоруп олургаш, сактып келген мен. Дылым шуут агарып калган! Ооң мурнунда Кызылга, оглумнуң машиназынга бензин кудуп ап тургаш, иштинге беш муң акшалыг сумкам база оорладып алган мен. Бензинни мен кутчуп берейн деп, мурнун былаажып маңнажып турган бичии оолдарның бирээзи хирт кылган деп бодаар мен. Кончуг каржы-кажагай хүн болган, оглум. Сээң аал-чуртуң кайдал, адың-шолаң кымыл, оглум? — деп айтырган.

Тө каап берген мен. Дем мени хулуп баглап алырынга белен турган ийи оол чиде берген.

— Мен сеңзэ өөрүп четтиргенимни илередир сөс тыппастыр мен, оглум. Бо чуруктарны эгидип бергениң дээш, эзерлиг аьдым-даа четсип бээринге белен-дир мен. Ам таптыг шайдан ишкей бис. Дем чаа маңаа чулчуруп олурган ийи ала-сааскан ышкаш оолдар арлы бергеннери ол-дур. Уруумнуң оолдары ышкажыл. Өөдежок чүвелер-дир ийин. Ажылдаар дээрге, бажын каккан инек-биле дөмей. Арага чыды билип каанда, бажында маңнап бар чыдар дивес сен бе. Ындыг мөзүлүг улус кажан эки чурттаар боор, хоржок. Арага кандыг-даа дайындан артык айыылдыг апарган чүве-дир бо. Ооң шалбаазынга чеже кижидүшкенин кым саннаан боор. Кызылга эмчиге чыткаш кээримге, база эзирик олурган чүвелер. Мээң чугаамны аза-соора дыңнааш, бо чуруктарны акша-биле кады оорлаан деп билип алганның ол-дур. Ындыг чүве каяа турган боор. Сеңзэ өөрүп четтиргенимни канчаар илередир аайын тып чадап олур мен. Шай ижипкеш, угаан кирип кээрим чадавас.

Бажыңның ээзи кырган, мен, мээң чолаачым Намдак шайны хайындыргаш, шаанга киир аартаан бис. Дуран-оол Борбалдайович хөөрөп олурда, магалыг ирей болган. Политиканы-даа ылгап билир, поэзияны-даа сайгарып шыдаар акый деп дорту-биле чугаалап болур. Бо суурда клубтан эгелээш, чунар-бажыңга чедир чеже оран-сава тудушпадым дээр деп ол чоргаарал-биле чугаалап олурган. Ам чуртталгамның кызыл-хүнү дүжүп кел чыдар амытан-дыр мен. Чоруй-даа баарымга, мээң тутчуп каан бажыңнарым кижилерге бараан болуп туруп каар-ла болгай. Кадайым Севилбаа арай электен чоруй барды. Ужуру болза баштай эр кижичоруур болза эки деп бодаар кижичен. Аза-четкерлер адрести чазыпканы ол ыйнаан. Ам канчаар, ону эдиптер арга менде бар эвес.

Дашкаар үнүп келгеш, кырган-биле байырлажып эгелээн бис.

— Кыштың соогу кыңгырткайнып эгелеп турда чедип кээр сен, оглум. Кыштап чиир чиштен соп бээр мен. Эки чүве кылган кижиниң холун агартпас болза, атка багай, арын-нүүрге бужар.

Мен чолаачының чанынга олуруп алган мен. Кырган машинаның иштинче бакылап келгеш, мээң бажымны баштай сыйбааш, ооң соонда эйи тырткаш, катап-катап чыттап каан...

СОЙНУҢ АҢНААНЫ

— Бай-Даг суурдан аңнап айттаныр дээр болза, элээн ырак тайга-сынче үнер апаар. Ол аразы 40-50 километр хире-даа бар. Бир катап, ынчаарда советтер үези адакталып олурда боор, кижилерден кижиге кортпас үеде «Чаа орук» совхозтуң «тергиин» дээн үш аңчызы күскээр, кидин-не эткин үезинде, оран-таңдыдан диленип алыр сагыштыг, ыак кылдыр күш-хүнезинни белеткээш, аңнап үнүптүвүс — деп, Сой акым чугаазын эгеледи.

Шыны-биле алыр болза, акым-даа эвес, авамның кады өскөн дуңмазы, даайым болур ашак-тыр ийин. Аңчыларывыс дээрге колхозтуң тургузукчуларының санынче кирген, чоннуң хүндүткелинде кижилер чүве. Сарыг-Ирей назы-хар талазы-биле оларның эң-не улуу, колхозтуң хоочуну. Ооң назы-хары дөгүй-даа берген болза, турза узун, тутса дыңзыгларның бирээзи. Сой акым ол ирейге бодаарга, каш-ла хар бичии. «Чаа оруктуң» хоочун чолаачыларының бирээзи. Колхозка кээп турган чаа машиналарының бирээзин ыяап-ла аңаа бээр турду. Ажыл дээнде аажок кызымак, амыдырал дээнде дыш чок кижиге болгай. Руль артынга барык-ла 40 ажыг чыл олуруп келгеш, пенсияже үнген. Аңчыларның эң-не аныяа Дандаа Хайың база-ла, баштайгы ийизинге бодаарга, шору эртем-билиглиг, бижиир-тудар ажылга сундулуу кончуг чүве. Ужуражып хөөрежирге-ле, ном бижип доозуп турар боор, оозу көзүлбес-даа. Ынчангаш-ла боор, чон ону анаа-ла Чогаалчы деп адай берген. Ынчалза-даа ол «чогаалчы» акывыстың хар-назыны база-ла колхоз-биле кады кыраан. Бодунуң кадыының кошкаа-биле колхозтуң аар ажылдарынга киришпес кижиге.

Ол «тергиин» аңчыларның боолары чүгле чаза тудар кончуг хуртун дээн араалыг боолар. Боттары-ла шыдаар болза, боолар идегелдиг. Амгы үеде дег тайгаже, өске кижиге боозу дилеп алгаш үнер херекчок, боттуң чөпшээрелдиг боозун ап алгаш тайгалаарда коргуп-сестип чорбас, кижилер кижизиг, коргар чүве-даа чок тайбың үе турган болгай.

Сой акымга дуңмазы бир ашак боозун бергеш:

— Электен октавас сен, акый, частыр боо эвес бе — деп сагындырып, шала коргудуп каан.

Аңчылар аңнап үнгенден бээр ийи-үш-даа хона бергеннер. Амдызында оран-таңдыдан күш-хүнезинге ажыглаар чинге аңдан хайырлап алыыл дишкеш, ашактар үш тарай чоруп-ла каар. Кежээ-ле элең-тендиң, уе-човуурлуг одагга чыгып кээрлер, куруг-ла боор. Оларның мурнунга баглап каан белен аң кайда турар дээр силер. Күш-хүнезин-даа арай адакталып, таалыңнар чиигеп турар апарган, аңчыларга олча-омак таварышпас болгандыр. Тайганың чинге аңын аңнаарга, чүве аайлашпас, куруг-ла куруг болур. Ынчангаш оран-таңдыдан дилег кылып, авыралдаза артык эвес деп дугурушкан. Ам даарта оран-таңдының улуг аңын дилеп көрээл дишкеннер. Аъш-чемин кылып, шайын хайындырып алгаш, Сарыг-Ирей саңын салып, чажыын чажып чалбарып-тыр: «Ак аъдымны эзертенген, аңчы боомну чүктээн, чуржааттарым эдерткен, агаарлап дыштанмышаан, таңдыдан айтырнып, диленир сорулгалыг келдим, Таңдым. Кадыр чаглыындан, кадыг сиирлиинден, тавак дег хинниинден, дайнам эъттиинден хайырла. Көөр караан хөлөгелеп бер, дыңнаар кулаан бөөшкүннеп бер, Таңдым!» — деп эри хайнып, аажок чүве билир кижиге бооп, чалбарып тур. Өөрү аажок-ла сонуургап дыңнааннар. Үжелээ шайлап ора, дугурушканнар-дыр: бир кижиге сын кырынче үнгеш, өзенни куду сегиртип бадар, а өске ийизи адаанга манаар. Аңчыларның улуу болгаш, Сарыг-Ирей чарлык үндүргөн — сын кырынче Сой үнер. Оозу тургаш: «Улуг аң боолаар хамаанчок, ону көрүп-даа чорбаан мен, шыдапас мен» — дээн. Семен «Чогаалчыны» чор дээрге, «Карак чедер эвес, карак-шили хыраалааш турар-дыр» — дээш, база ынаваан. Адак соонда Сарыг-Ирейни чорудар дээрге, дискек багай, үнүп шыдапас болган. Ашактар муңгарап-деңгереп ора, ам канчаар, куруг чанар эвес дишкеш, Сарыг-Ирей биле «Чогаалчы» ийи сын кырынче үнер, а Сой өзен аксынга ыяк белеткелдиг манаар болган. Өскелерниинге бодаарга, Сойнуң боозу, часпас-ла болза, «ыыттаарга-ла» чыдар, ол хире идегелдиг боо чүве-дир.

Сой акывыс черле хөктүг — артист. Боонуң ээзи боону берип тура, аажок чагаан чүве-дир: «Көрдүң бе, акым, электен октапас сен. Боонуң соонга бичии-ле эпчок шимчээрге, частыр чүве. Каш огуң чидирип, шыгыдып алдың, хөрээң карманынче суп алыр сен». Дуңмазының ол чагыын ашак, шынап-ла күүсеткен. Октарын бичии пөске ораагаш, хөйлеңиниң хөрек карманынче суккаш, өөктээш, ооң кырындан кызар-өөк-биле кыстырып алган.

Эштери сын үнгенден бээр үе дыка узамдыга берген. Сой акывыс шала шыырныгып, аңның кээр ужурлуг өзенинче көрүп каап, боозун куспактап алган базып турган. Бир-ле көре кааптарга, эжен-не бо, чер ажа улуг, бора өңнүг, шагжагар мыйыстарлыг, аксы кара, арын талазы шуптузу хыраа апарган амытан бо-ла келген-дир. Сой акый кортканындан, девидээнинден ону боолаар байтыгай: «Өршээ, өршээ» — деп чалбарып, черден харлыг довурак чажып чыдырда-ла, кончуг улуг сыын кижини базып калгы дег, чаны-биле чүгле сиг дээн-дир. Сой ам кээп боозун сактып келгеш, адар дээрге, боозу октаттынмаан болган. Октарын пөске ораагаш, хөрек кармаанынче суккан олчаан — ында болган. Өөрүмге чүү дээр кижини боор мен деп бодунга боду чөгенип, мындыг кижини чүге аңнаар деп сайыыргай берген кижини боор мен, анаа-ла өөмге шайым коргудуп орбас деп муңгарадыр бодап базып турган.

Шак хире болганда, тайга кыры үнүп чораан аңчы эштери бо келгеннер-дир. Демгилери: «Чаа, Сой, чүге боо ыды дыңнал-бады, чүге атпадың? Аажок улуг сыын болду. Мындыг идегелдиг боо-биле чазар ужур чок эвес бе» — деп, эжин чемелей аарак ажынып, үннери дыңзып турган. Сой акый чеже чеме-хала дыңнаар боор, болган шынны шуптузун тө каап берген-дир. «Адар дээримге, боо октатынмаан, октарны пөске ораагаш, шыгывазын дээш, хөрек карманынче суп алгаш, ооң кырындан кызар-өөктеп алган мен, көңүс утупкан-дыр мен» — деп шынын чугаалаарга, демги ийизи оозун каттырышкаш, кара-баарын кадырып алып часканнар-дыр. Ажынып-хорадап турганы кайда боор, ону кочулааш, харын-даа кээрге бергеннер ышкакыл. Ынчанмай канчаар, чуртталгазында Сой акымның боо соонга олуруп чораанын көөр хамаанчок, дыңнавааным шын.

Хөөкүй кырганнар ам аравыста шуптузу чок. Мен бо чүүлду аңчыларны кочулап-шоодар сеткил чок бижидим. Акым хөөкүй мону меңээ чугаалап ора: «Көрдүң бе, Көк-оол (мени акыларым ынчаар адаар чүве) бир үеде тып алгаш, мону солунче бижип көөр сен, аныяк өскенге өөредиг-даа бооп чадавас, Бай-Даг суурувустуң чону бистерни сактып чоруур-даа ыйнаан, дуңмам» — деп дилээн чүве.

РЮКЗАКТА ДОШТАР

Бир-ле кыжын Чаптыгыр, Оспа честешкилер аразы ырак эвес, кожа кыштап чытканнар. Оларның кыштаглары суурдан ырак эвес, көстүп чыдар. Суур аразынга чоруурда уруг-дарыг айт-хөл дивес, чадаг халчып турар. Бир-ле эртен Чаптыгырның кадайы Күзелмаа мынча дээн:

— Мен даштын айт-биле мал бажы дозайн, сен суур кирип, шай-таакпы, аыш-чемден садып эккел. Уран-кыс суга эъттен база аппарып бер. Кежээ инектээри база бар болгай — дээн.

Күзелмаа биезги-ле үлдүрертир элей берген рюкзагынга хирээлээн хырбача баштады сөөктүг эъттерни долдур суп берген. Чаптыгыр сукпаан чүвези чок, ынчангаш куурарты элеп калган долу эъттиг рюкзагын чүөктээш, белди куду ылгыны кончуг базып олурган. Сактырга, ооң соондан бир-ле билдинмес күш идип чораан ышкаш. Ол Оспа честезиниң кыштааның чаны-биле эртер. Честезин көөрге, өдекте ажыл кылып, күдүжеңейнип көстүп турган. Оспа чуржужун көрүп кааш, кыйгырган.

— Ой, оол, ойт! Шайдан ижип ал. Угбаң чаа хайынган шайын эзип чыдыр. Эскен паш каап болбас чоор, чорууң чогувайн баар.

Чаптыгыр көрүп турарга, чоок-кавыда ыт-куш-даа чок болган. Эъттиг рюкзагын өггө чөлей салып кааш, кирип келген. Угбазы шынап-ла чаа эскен шайны хөнектерде кудуп олурган. Оспа туп-тура халааш, кончуг улуг шаажаң хувага шайны долдур ийлеңнеди куткаш, чуржужунга ийи холдап сунган. Честези даштын өдек ажылы кылып кааш, суур кирер деп турарын чугаалаан. Чаптыгыр долу изиг шайлыг хуваны божудуп чадап, дер-бузу шааңайны берген аартап олурган.

Даштын ыттар ээргени дыңналган.

— Чоп олур сен. Үнүп көр. Бо оолдуң чүөктешкизин ыттар чазарлай бээр ыйна — деп, угбазы даштын ыыттаан.

Оспа үнүп кээрге, ыттар боттары ойнап, хербектежип турганнар. Өгдө чөлеп каан рюкзакты көргөш, Оспа күскү таварылганы сактып келген. Ыяш-доораар доштуг рюкзакты та тудупкаш, эъттерни карак чивеш аразында солуй супкан. Хирээлээн хырбача, сөөктүг эъттер хевирлиг доштарны суккаш, Чаптыгырның рюкза-

гының аксын так баглааш, өгге чөлеп каан. Кирип кээрге, Чаптыгыр хувада шайын чаа дооскан, үнеринге белеткенип турган.

— Че, базып олур. Мен дүште чеде бээр мен, кады үнер бис — дээш, Оспаң өдек девискээрин арыглап кирипкен.

Чаптыгыр суурга келгеш, башкылап турар уруу Полинага рюкзакын хүлээткен. Полина рюкзакты ажыдып көргөш, чырыы чырташ кылдыр хүлүмзүрээш, ашаанга чугаалаан:

— Коля, бо рюкзакты аңмаарга суп каг. Кырган-ачамның рюкзагы-дыр. Ол ам дораан чедип келир.

Полина честешкилерниң оюн-баштаан, омак-хөглүүн билир. Удаткан чок даштын аът даваннарының даажы дыңналган. Кирип келзе-ле, Оспа. Чык долу, аксы хаашпас рюкзак чүктеп алган. Рюкзактың аксында кызыл-кызыл эъттер көстүп турган.

— Бо кандай кижиге сен, оол. Кижиниң рюкзакын ап алыр. Доо хем дүвүнден доштаары амыр бе? Кырган кижиниң арай деп эккеп алган дожун, шынаада суг чок эвес, шуптузун апарган кижиге-дир бо.

Уруунче эргелии-биле көргөш:

— Ма, уруум рюкзакты божудувут — дээш, долу эъттиг рюкзакты Полинаже сунган.

— Ачамның эккелген дожу, кырган-ачамның эккелген эди-биле амданныг мунден кылыптайн — дээш, Полина паш-сава кырында-ла барган.

Честешкилер чүү-даа болбаан чүве дег, далган үскен быдаа ижип, хөөрежи олурганнар. Келген херектерин бүдүрүп алгаш, честешкилер кежээликтей омак-хөглүг чаныпканнар.

Сандю ТЮЛЮШ

«ПАРТКОМНУ ДУЖУР БООЛААН...»

Соңгулда болур үелерде хурал-суглаа түлүктээр ышкажыгай. Бир катап доктор кижиге келир, хурал болур деп шал-бул чугаа дыңнааш, аскымнаан аът дег, клубка хамыкты мурнай халып четтим. Кадыым багай болгаш, шыырак эмчи кижиге келген деп бодааным ол. Клубка кээримге, 5-6 кижиге бар болду. Чүү кижиге кээрин улустан ылавылап айтыарымга, катканың эмчи боор ийик, төөгү эртемнериниң доктору кижиге-биле ужуражыр чүве бооп-тур. Че харын, төөгү база херек, ужу-кыдын-даа болза

билип алгай-ла мен дээш, докторну манап, күске кедээн моортай ышкаш, ыгыйшкан олур мен. Соок клубка ону манаар дээш, ишти-хырным хейленип калган. Үнүксээрим кели берди. Эжик аксынга чорумда, партком даргазы узун-на семис кижиге эдертип алган бо келди.

— Кай баарың ол, дедир кир — деп.

Коммунист кижиге ооң аайындан эртер харыым бар эвес, дедир барып олуруп алдым. Чугаалап эгелезе-ле, үт-куйга чурттап чораанывыстан эгелээш, төнмөстээш туруп берген. Иштим көрдейип, кечээлеп-ле ор. Докторум эдигери дам барган. Улам изигленип турар. Чеже тутгунар, шаладыва барып дүшкөн бергүм алыр дээш, доңгая кааптарымга, соомдан дарс-ла дээн... Ынаар артымда Тенек-оол деп сек: «Чаа-ла боолады!» — деп бо ыйнаан. Зал чир-шоң дүжүп, мурнумда кадайлар:

— Өлдү-ле — деп.

Соомда оолдар:

— База боола! — дишкеш, үнө халыштылар.

Соок клубка узун лекциядан доңуп, могаан кижилер ол боолаашкыга сылдап каттыржып-каттыржып клубтан дезип чоруп кааннар. Хенертен болган «аварияга» ыядып човаан дарга улусче удур чүве-даа чугаалаар харык чок болган.

Ол болуушкуннуң соонда, тенек оолдар кудумчуга мээң биле таваржып келген санында-ла, мени «Боолаар ашак» деп ойнаар апарганнар.

Ооң соонда удаваанда партия дүшкөн. Мээң үем ашактар, меңээ таваржып келгенде:

— Парткомну дүжүр боолаан берге кижиге бо — дижи берген.

Элдеп чүве, ооң соонда ишти-хырным хоочузу база экирээн. Хей-ле каттырып чоруур апарган мен. Соомда-даа чадавас боор.

Моторк ТИРЧИН

Шеңне-кыс

Шеңне-кыс авазының дун кызы-дыр. Алды харлапкаш;

— Кажан школаже баар мен авай? — деп айтырган-дыр.

— Келир күзүн өөренир сен, кызым — деп, ава сеткилин өөрткен.

— Ой-оой! Амырадым, амырадым, школага өөренир мен, оой-оой! — деп, кыңгырт кылдыр ырлапкан иргин.

— Уруум, чечектериң суггаргаш, эки ажаап-дежээп тур. Чечектиг кижини буянныг деп чон чугаалажыр, мактаар ышкажы-гай. Үнүштү суксатпаска, өзер! — деп, авазы бир-ле хүн Шеңнеге чагаан.

Чечектер өң-баазын болурундан аңгыда чыды чаагай, чечектер боду бүткен эм. Шеңне, ол дээрге тускайлаң судал, дамырлыг болгаш салбакталчак дазылдыг эм оът. Чогум-на ынчангаш боор ийин оң, Вячеслав дун уруунуң адын чараш-даа, эм-даа болур чечек ады-биле адаанында ужур-ла бар.

Бир катап:

— Ачай, мен эм-таңга дөмей кижини мен бе? — деп, Шеңне-кыс дүштеки чем чип олура, айтырып-тыр.

— Шеңне-шай дег чемзиг, чараш болзун, шеңне чечээ дег өңгүр, өргүн болгаш уян, чассыг өссүн дээш, Шеңне-кыс деп адаан мен. А сен, уруум, бажыңывыста эң-не эргим кижиги сен — деп, адазы угаадып олурган.

Уруу кыңгырадыр ырлап-ла үнген:

Шеңне чазын чечектелир,
Черни каастап, айыраңнаар.
Шеңне-кызы өзүп келир,
Сеткил-чүрек уярадыр.

Авайымга дузалажып,
Анай бажын дозар-ла мен.
Хүрең инээмниң соңгу сүдүн
Хүннүң ишкеш, өзүп ор мен...

Садикте кижизидикчи башкының өөрөткөн ырыларының бирээзи ол. Шеңне-кыстың сарыылдыы хөлчөк. Чуруттунар, шүлүк номчуур база ырлаарыңа дыка ынак. Ачазы уруунуң бопугур чаакчыгажын шойт кылган.

— Ачай, а ачай?! Витекту ошка даан — деп, кызы чаагын оң холу-биле чода туткан. Ада кавайда удуп чыткан оглунче ээгип көргөш, хүлүмзүрүп-түр.

Адашкыларның чугаазыңа кырган-авазы киржи берген.

— Анай-хураган бажы дозуптар апарган. Шеңне-кыс дээрге чассыг эвес кыс боор. Күдээм, урууңну дыка чассытпа шүве.

Шеңне-кыс:

— Витектуң угбазы ышкажыл мен, ачай — деп чугаалаан.

Бичии уруу бодун улуг кижилерге дөмөйлөп чаңчыга бергени ачазыңа чаптанчыг болган.

Шеңне-кыс чечектер суггарып тургаш, хүн херелдиг шеңне чечектериниң тоглап, хадыг бергенин эскерип каан. Дириг үнүштер, авалар дег, ие хүлээлгезин күүседип, келир чазын частыр үрезинин черге чажып каанын ол уруг кайыын билирил аан.

— Авай, а авай! Шеңне чечектери кайнаар чаштына бергени ол дээр сен чээ? Сыптары аштап, суксай берген. Муңгак-деңгээн көрдөн, авай? — деп, бичии уруг хараадааны илдең чугаалаан.

— А шеңне бышкаш, чечектерин хат-салгынга ушкарыпканы ол-дур — деп, авазы уруунга угааткан.

Шеңне-кыс утказын билбээн:

— Багайын аа. Чайның чечээ ногаан тургаш-ла, хадый берген. Хомуданчыын але, авай? Мындаа челээштелген шеңне чараш деп ырлап олуржук сен. Ам кандыг чечекти адап, ырлаар сен, авай? — дээн.

— О, кызым, ырларым хөй болгай. Чечектер дугайында ырылар, шүлүктөр-ле эндерик ийин — дээш, авазы уруунуң дыңнавааны кожумакты бадырыпкан:

...Шеңне чечээ кызыл чечек
Чээрби хонгаш хадый берген.
Аяңыга база катап
Айыраңнап өзүп-ле кээр.

Бышкан чечек тоглай бээрге,
Хомудава, хараадава.
Кыштың соогу эрте бээрге,
Хоор-кызыл частып-ла кээр.

— Ырлаар ырың бар-дыр, авай — деп, Шеңне-кыс хөглүг-хөглүг шураалыктап, каттырып үнген.

Чай адакталып кел чыткан. Шеңне-кыс өөрүшкү-маңнайлыг маңнап кирип келген. Тын тынмайн, хөөрөп-тир эвеспе. «Авай, ак-сарыг өңнүг чечектерниң чаражын көрөм».

— Ол дээрге күскү роза деп чечектер-дир, кызым. Өөрениринде боодалдап шарып алгаш, башкыңга тутсур сен — деп, авазы сүмө каткан.

Шеңне-кыс өөредилге эгелээр хүн башкызынга ак-сарыг розаны кожагар шил савада суп алган, күдүк базып тудускан. Школачы кыс дуңмазы Витектуң даяныр даянгыыжы, ажаап-дежээр угбазы болгаш авазының мөзүлүг эжи болу берген.

Ооң эмишкеек дег ак салаалары ам кызыл карандашты тудар. Долбанныг кызыл чаактары бичии-ле эпчок чүведен эгени бээрге, хүн караанга чайыннаан шеңне чечээ дег, улам-на кыптыгып, кыза бээр. Авазының ачазының дун уруу ам эртем деп далайның эринге чедип келгени бо-дур. Ону ол он чыл иштинде эштип кежер. Күжүр Шеңнеге хүннүң херелдери дег эрге-чассыг, эриг-чымчак үжилери, эш-өөрү болуулунар, уруглар.

Морзук канчап калчан апарганыл?

(Тоол)

Таңды-Уула чавыс тейжигеш турар шагда чүвең иргин. Хек эдип турган. Буянныг-Тейниң аар ийинге морзуктар, а бээр ийинге тарбаганнар чурттап турган. Кайызы-даа ажы-төлдерлиг чүвең иргин. Морзукчугаштар биле мөнделелер чайның чылыынга эргеленип, иелериниң сүдүнге мандып өскөш, оъттап чоруур апарган.

Ашак-кадай морзуктар оолдарындан дескөш, Буянныг-Тейниң шып-шыпшык бажынга маңнажып келген. Сериинин канчаар, чечек чимистиин канчаар. Үе эртип-ле турган. Дезип келген морзуктар чаязын чара семирип ап-тыр эвеспе. Та чежеге, та кажанга чедир дажаарап, кедээреп келген. Канчангаш-ла көөрге, кыштың хары чаап, Буянныг-Тейни шыва ап кел чыткан иргин. Ам-на ажы-төлдөрүн сактып кээп-дирлер. Одарынга келген — ында чок, а ижээнинге келген — үдү бүдүп, эвереп калган болган. Ишти ий, дашты даш. «Оолдарымны ии-ии, таңдым өршээ ии-ии. Ажы-төлүм ии-ии, аар-ийим өршээ, ии-ии» деп, бээр ийинге шошкуп кээп-тирлер эвеспе. Ие тарбаганга душ болуп таваржы берген иргин. «Эйт, тарбаган!? Мээң оолдарымны көрдүң бе?» — деп, айтырып-тырлар.

Тарбаган:

— Садараан хейлер силер. Ажы-төлүңөр чамдыызы, силерни сагынгаш ийлеп, хилеп өлгүлөп кагды. Бир чамдыызынга ижээн каскаш, удудуп кагдым. Арын-нүүр чок адаскалар! Сойт-сойт!... — диген.

Төлүн каары дээрге-ле чаштарны өлүмчө чыггап турганнары ол-дыр. Морзуктар оон ыяткаш, калчан апарган-дыр оо.

Маңгырзын

Час душкен, хөрзүн чылый берген. Маңгырзынның көк-көк салбактары алаакты хээлепкен. Чадаң үнүштерлиг алаактың адын Маңгырзынның деп авам айтып бержик. Согуназыг, кулчазыг ол алаактан белен-не ыраксавас ийик мен.

Маңгырзын — кулча төрөлдиг чимис. Дөзүндан өшкү сегели дег чымчак көк оът чокпайтыр үнгөн. Тап-дал ортузундан чоон будукчугаштар, ийи мугур сөөм сорайтыр узап үнгөш, борбакта-

жып баш тыртып, ак өңнүг чечекчигештерлиг апаар. Күс чоок-шулап келгенде, быйыргын ак чечектер хат-салгынга эңмежок үүрмек үрезиннерин черже тогладыптарлар. Келир чылгы үре-садын артырып каарлары ол иргин.

Маңгырзынны таныыр, билир авалар чыып алырлар болдур ийин. Ооң дазылы езулуг согуна-ла болгай. Дазылчыгаштары адыш ою хире салбак-салбак, а боду улуг-эргек бажындан улгатпас. Амданы болгаш ажыы чесноксуг эвеспе. Адам-ием маңгырзынныг мүнге мени амдажыдып каан. Маңгырзын хөрзүнден аспактанган салчыгаштарлыг. Ол салбакталчак салчыгаштарны камныг кескеш, хөрзүнге олуртуп каар сен. База катап боттанып, бодарап үнер чимис болгай. Хөрзүн далдавас.

Маңгырзынныгны чазын, күзүн өрттен ачам камгалап келген «Согунаның бир ховар хевири-дир. Камна, бойдустан чиде бербезин халак» деп, меңээ чагып каан. Оран чуртумнуң чаяган чимизин хумагалап, ажыын көрүп чор мен.

Маңгырзын көргөн силер бе, уруглар?

1990 ч.

Виктор КУУЛАР

Аксагалдай биле Бөрү (Шиижигеш)

Киржикчилери: ийи аңчы — оюн-тоглаачылар;

Аксагалдай

Бөрү

Теве

Калчан-Кара деп кошкар, хойлар.

Көжеге баарынче ийи аңчы уткуштур үнүп келир.

Аныяк аңчы: Экии, улуг аңчы мени чүү дээш кел дирткен ирги?

Улуг аңчы: Экии, бо кезек аалдар коданынче бөрү кирип турар деп чугаа үндү. Ону аглавааже хоржок. Адак чиик аныяк кижиге сен, өзен иштин өрү сегиртип чокта, а мен даг эдээн өрү чоктаайн. *(Дугурушкаш чоруптарлар).*

Көжеге баарында ойнаарактарлыг көргүзүг эгелээр. Хойлар соондан ирей ырлап үнүп кээр.

Ирей: Хоюг сүттүг, чымчак дүктүг оой-дыңылдай,

Хой-ла малым арбын өссүн, холба-холба, дыңгылдай.

Бир-ле чүведен ойлап дескен бөрү үнүп келир. Ирей бөрүнү көргөш, моорай бээр. Дедирленип чоруп орган бөрү ирейге үскөш, база моорай бээр. Миннип келгөш, ол-бо белиңнежип тургаш, оожургап келирлер.

Бөрү (бодунга) Бо-даа кээргенчиг ирей-дир, мону ажыглап алыйн.

Мөчөк, мөчөк шыңганнарлыг,
Мөге-шыырак дурт-сынныг,
Аптара дег делгем хөрөктиг,
Авыралдыг сайын ада,
Ат-сывыңарны кайызы дээрил?

Ирей (коргуп, аңгадап). А-а-аксагалдай...

Бөрү. О, ачы-буянныг Аксагалдай сайын ада. Аңчылар мени аңнап, сүрүп туруп берди. Аштаан, түрзэн мени кээргеп көрүңер, амы-тыным ап көрүңер, ажык-дузамны соонда көргүскей-даа мен. *(Ирей аңгадаан, бөрү девидзэн туруп турар).*

Ирей. Мээң бо инчээмче дегийт кир, шымда.

Ирей инчеекке бөрүнү чажырып алыр. Көжеге баарынче аңчылар үнүп келир. Ис-чар көрзүнүп тургаш, ирейже көөрлөр.

Аңчы. Амыр-ла, Аксагалдай сайын хавычы! Аргадан бөрү аглап үндүргөн улус бис. Изи бээр углаан болду. Силер чүве эскербедиңер бе?

Ирей (аамайланып). Ч-чо-ок, оолдарым, чүве-даа эскербедим...

Аңчы (кайгап). Баарыңарда сири-кавы чүү боор ол, ирем? *(Ирей аамайланып турда, бөрү багайтыр хураган өттүңер).* А-а, олчаңар — чаш хураган ышкажыл. Че, бистер бөрүнү истеп чоруптувус. Чүве эскерзинерзе, үнден үндүрүптүңер. Менди-чаагай!

Бөрү (инчеек иштинден) Сайын ада, мени утпаңар. Албыгып өлдүм. *(Ирей бөрүнү үндүрүп алыр. Бөрү ирейге мөгөйгөш, бар чыда чугааланыр):*

Аксагалдайны коргудуп ап,
Аайымга кирип алгаш,
Хүннүң-не бир хойдан
Хүнезиннеп чип турзумза...

О, Аксагалдай ирей, дузам көргүзөр мен деп, аазадым чоп.
Хүннүң-не хой кадарып кылаштаар

Хүлээлгэ сөңгээ берге-ле турган боор аа?!

Ирей. Кадарарда хожом чараш...

Бөрү. Адыр, адыр. Ынчаарга өске айтырыг салыйн. Кырып деп чүве кыпсынчыг-ла турган боор аа, кырган?!

Ирей. О, ол-даа шын, Бөрүжүк.

Бөрү (*амырай берип*). Кырган назыдап, кыпсынчып чоруурунунг орнунга, меңээ чиш болу бер даан, Аксагалдай.

Ирей (*аңгадап*). Мени чиирингэ болур бе?! Менде амдан кайда боор. Хөмөлөний калган шырыңма-дыр мен. Аңчылардан сени камгалап кагдым, оруун-на уламчылап көр. Байырлыг!

Бөрү. Ой-ой-ой. Кандыг аңчылар, канчаар камгалап, чүнү чугаалап турарың ол. Мен харын сээң хойларың камгалап кагдым.

Ирей. Канчаар?!

Бөрү. Аңчылар дээр эрлериң — кайгалдар-дыр. Сени инчөөкчө тырыпкаш, хойларың былаап алыр бодалдыг келирге, мен харын изим-биле былдап кааптым.

Ирей. Меге чүве чугаалава. Аңчыларны кыйгырайн.

Бөрү. Адыр, мана, Аксагалдай ада. Кым кымга дузалааныл деп маргыжывыс тайбың чарып алыылы. Дөө Теве кел чыдыр, оон айтыраалы.

Ирей. Эки хүннүң мендизи-биле Тевелдей дуңмам! Бөрүжүк-биле...

Бөрү (*үзе кирип*). Элезинниг ховунунг маадыры

Эрес-дидим Тевелдей даай,

Эки хүннүң мендизи-биле!

Теве (*таваар*). Менден чүү херек?

Бөрү. Силерни чылга киир санавайн барганнарның бирээзи, бо Аксагалдай ирейни кайгалдардан камгалап каарымга, четтирдим дээш, хой саргыяа бээр хамаанчок, мени аңчыларга аңнадыр, кежимден идик даараар деп семеп туру. Ол чүүл чөптүг бе азы мээң биче сеткилим чөптүг бе? Маргыжывыс чарып берип көрөм, мерген угаанныг Тевелдей мөге.

Теве. Кайыңарга-даа болушпас мен. Кымга, чүгө-даа бүзүрөвөстээн мен.

Ирей. Ындыг бүзүрөл чок чоруурга, кайыын боор, Тевелдей.

Теве. Кижилер мени чылга киирбээннер. Аът кудуруумну, сыын мыйызымны мегелеп хуужудуп алдылар. Безин саасканнар демнежил алгаш, менче халдаарлар-дыр. Боттарыңар-ла сайгар-

жыңар. *(Теве чоруй баарга, ирей-биле бөрү элдепсинип туруп калырлар).*

Ирей. О-ой, Калчан-Карам, меңээ дузала-аш! *(Мыйызын дөгөп алган кошкар маңнап келир).*

Кошкар. Кымны, чүнү үзейн?

Ирей. Бо Бөрүжүк мени базымчактап турду. Кезедивит, Калчан-Кара.

Бөрү. *(Кошкар үзөр деп кээрге, мыйызындан идип алгаш)*

Коргунчуг хылыш дег мыйыстарлыг

Кошкар дуңмам, мени дыңна,

Аксагалдай сээң деспи дег ужаңны — кудазынга,

Агжагар мыйыстарыңны дарганга аазапкан эвеспе.

Кошкар *(үскуленирин соксаткаш, ыглаңайнып).* Аксагалдай ада, шын чоор бе ол?

Бөрү. Шын деп, миннип чугаала, Аксагалдай. *(Кошкарже).* Калчан-Кара, хойларың эдертипкеш, Таңдыңче эзир дег дезип үнө бер.

Кошкар бөрүнүң аайыңга кирип турарыңга бөрү амырай бээр.

Ирей *(муңгарап).* Калчан-Кара, ээң мени, сен камгалавас болзуңза, кым камгалаарыл?! Аңчыларны кыйгырар үнүм четпестир. Бөрүжүктүң чижи болурувус ол бе?! *(Кошкар бирде ирейже, бирде бөрүже кайганып тургулаар).*

Бөрү. Аксагалдайны кайгалдардан камгалап каарымга...

Кошкар *(үзе кирип).* Канчаар камгалааның көргүзүп көрөм.

Бөрү ол-бо былдай халаанын, инчееке чаштынганын көргүзөр.

Кошкар. Инчеекче канчап сыңа бергениңни, тода көргүзүп көрөм. Бүзүреничиг эвес-тир.

Ирей. Мен дузалаштым. *(Ирей бөрүнү инчеекче тырыпкаш, аскын боой шарып каар).*

Кошкар. А-а, кым кымга канчаар дузалаанын, ам билдим, көрдүм.

Бөрү. О-о, Аксагалдай сайын ада, көрүлдө шенелдевис доозаалыңар. Мени чежип, салып, көрүңер. Баштактанчырывыс соксадыылы.

Ирей шарыгны чежер деп баарга, кошкар доктаадыптар.

Ирей. А-а, шын-дыр Калчан-Кара. Эр-хей! *(Аңчыларнын уунче көргөш).* Э-эй аңчылар! Олча силерни манап чыдыр.

(Хойларынче). Ха-ай, холба-холба хойларым! Аал-оранывысче чанаалыңар.

Ирей хойларының соондан ырлап чоруй баар. Инчеек ыңай аңдарлы берген соонда, инчеек иштинде бөрүнү көжеге баарынче узун ыяшта дергилеп алган аңчылар үнүп келирлер.

Аңчы. Аксагалдай ада кырганынга чер-ле чалынмас-тыр оо. Аглап чадап турганывыс бөрүнү хол-даяң диригге-ле тудуп кагды.

Аңчылар чоруптар, бөрүнүң улууру дыңналыр.

Шеңе ХОВАЛЫГ,
Булуң-Терек

Кырган-авам

Кырган-авам малчын —
Кырыза-даа, ажылгыр.
Кырган-авам шевер —
Кылган чүүлү хөй.

Кырган-авам ээлдек —
Кончуттунуп, ажынмас.
Айтырыглар салырга,
Албан ону билир боор.

Кылагар хар

Даңгаар эртен оттуп келгеш,
Дашкаар көөрге, ак хар чыдар.
Кылаңайнып, чайыннаан
Кылагар хар чараш-ла.

Кырган-авам хою төрээн,
Кымдан артык өөрүп тур.
Кырында дээр байыр тудуп,
Кышты чазым сывырып тур.

Соок

Хар хевис черге чадып,
Хыраа-сырга аргаа азып,
Дыттарны, үнүштерни
Дыдыраартыр каастап каан
Чылдың хуулгаазын эргилдези
Дыка чараш соок кыжым.

Орлан СААЯ,
ТКУ

«Бичиикей»

Шагаа байырлалы чоокшулап чорда, сагыжымга кирип келир чашкы шаамның чаптанчыг-даа, кударанчыг-даа сактыышкынны бар ийин.

Бичиивистен тура кырган-ававыстың чанынга өскен бис. Акым биле мээң аравыс чүгле ийи хар болгаш, барык дең чыгам улус болгай бис. Ынчан, ол чылын, чогуу та чүү чылы үнер деп турган чүве, ону таптыг сагынмас-тыр мен.

Авам клубта кады ажылдап турар эжиниң бичии хава ыдының эниктерлиг апарганын чугаа аразында каксы чугаалай каапкан. Ол үеде ыдывыс чок турган болгаш, «Ол бичии эниктерниң бирээзин дилеп алган болзувусса» деп авамга чугаалаарывыска, эжинге бистиң дилээвисти дамчыдар болган. Ыт оолдарының бирээзин биске эжи бээр болуп чөпшээрешкенин кижээ чугаалап келген. Амыраарывыс-даа аттыг!

Даартазында кырган-авам: «Черле ужур ындыг чоор» — дээш биске бир шылыргай хапка конфета, печенье аймаан суккаш, демги бажыңче «аъткарыпкан». Мен акым-биле кады, ол бичии сөңнү хойлап алгаш, маңнажып-ла каан бис. Бажыңнар аразы элээн херии болгаш, соокта чораан улус доңа хона берген болган бис, ынчангаш бажың ээлери бисти бажыңынче киир чалай бергеннер. Ол төрүпкен ыттың бодунуң бичиизин канчаар, аргажок хава, ак боорда кара шокарларлыг ытчыгаш

бисче каржыланып, ээрип шаг болду. Соокта төрөөн хаважыгашты ол улус бажыңында кирип алган, а эниктери-даа көзүлбес, мындыг болду. Бистер кырган-авамның чоруткан хап саважыгажын бажыңның эр ээзинге сунупкан бис. Ол акый бистерже баштак-танып, каш айтырыглар-даа салып турган ышкаш чүве ийин. Бистер дөрже-даа эртпейн, кухняга-ла турган бис. Демги ээрип турган хаважыгаш-даа ыт чок барган. Удатпаанда демги акывыс: «Шымда, дүрген хойлап алыңар, доңуруп алдыңар моң, соокта айыылдыг болдур ийин» — дивишаан, биске азарганчыг кыскал эникчигешти чажырып, хойладыпты. Үне-ле халышкан бис. Бажыңга чедир билинмейин-не келген бис ийин. Хойнувуста эниивисти шалаже салыпкан бис. Бичии чудурук дег, кыскал, чаражы кончуг эр хаважыгаш болду. Аңаа шола ат тыпсыр дээш, бүдүн бажыңывыстың чурттакчылары сүмележип келгеш, «Бичиикей» деп чаптанчыг шола атты тыпсып каан бис. Ол бичии эниивис авазы ышкаш хава ыт болган. Бичиизинге чалынмас, ызырар болза ызырар, бистиң кирер, баар бажыңнарывысты шуптузун чааскаан маңнап чорааш кезиир, мындыг хава болган.

Бичиикейни аштатпас, суксатпас-даа, ону чаптап, каяа-даа эдертип алгаш чоруур болгай бис. Бис өөренип чоруптарывыска, боду баш менип, тояап чоруп каар апарган. Ынчап тургаш, ыдывыс мырыңай чиде берген. Бистиң чанывыста, кожа кудумчуда, бир улустуң хава ытчыгажы-биле ойнап, ол бажыңче баар ыт болгай дээш, аңаа-даа барып айтырып, сураглааш, тып чадап каан бис.

Чашкы шаавыста кады ойнап, чаптап, бистиң-биле деңге-ле тенектенип чораан ыдывыс ынчаар-ла ис чок чиде берген. Ол бичии хаважыгажымның дугайында сактышкыннар ыяап-ла Шагаа чоокшулап олуарар үеде сагыжымга кирип келир. Азыраан ыды-даа болза кижиге, ылаңгыя бичии кижиге, дыка-ла эргим апаар чораан. «Ыт — кижиниң өңнүү» деп сөстөрниң ханы утказы ында сиңниккен боор ийин.

Вячеслав ОЮНОВ

Үш хаан

(Тоол)

Эртенгиниң эртезинде Самына сыннар чалыы эвес, чылыг-бүлзэн турар шагда Яндак биле Күрүмей деп ядыы мөчүт ирей,

кадай каш хойлуг, каш ивилиг Азас хөлдүң эрии ынчаар чурттап чораан чүвең иргин ам. Айда, чылда түрөп чорааш тыпкан аң-мең, олча-өлүүн харам бай хавырып апаар. Ийи хөлдүң, ийи буттуң шылаг-човаа ивизиниң анайлары, хой-малы база-ла ол байга баар. Чүү деп мындыг салым боор деп боданып, бир-ле катап ашак хөлегеге хөлестенип чыдырда, ыыт-ла эвес ыыт, дааш-ла эвес дааш арга-эзимни өттүр дыңналган. Көөрге, хөлдүң кырында хөлчок улуг кара-ала бос өдүрөк кадыргылар тудуп чемнээн, ону теп чиир дээн кара эзири көк дээрниң дүвүндө кажык дег болу берген, казыргыландыр шүүргедеп чоруп орган. Эзирниң каң дег дыргактары өдүректи өттүр теп алырының кыры чорда, ооң адаанда сугда чудук дег улуг бел чемней каапкаш, арга-эзим чаңгыландыр каттырып кыжыраан: «Ымыраа дег ыргаңнаан, кушкаш дег куураңнаан чүү мындыг аш чүве мээң хөлүм байлаанче семеп тур сен. Устуң хааны удуп чытпас, улуг-биче балыын-даа бол, ужар кужу, аңын-даа бол кадагалап көрүп чыдар. Дагның байлаан төдүп алгаш, аргажоктан аштаан болзуңза, Устуң байлаа узуп төтпес, чашпып-чаннып чедип кел, кулум болур сен» — деп-тир.

— Ужар куштуң хааны менче улуг аскың аңгаңнатпа, бардам байлаң. Сени мен ам дораан шыйлашкын дег сыырыптар мен. Мээң олчам оорлап алгаш, бел хөөкүй Устуң хааны мен деп менээргенип мактанып алган — дээш, бедээн соонда, өрү алзы караш дигеш, өжээн-кылыы хайны берген, аткан оък дег келген соонда, ийи буттуң каң дег чидиг дыргаан белдиң хендирбезинче киир шапкылапкан.

Араатан бел изии-биле оорга-мойнунуң аарыырын-даа бил-бээн, дүктүг кушту эзрем дүвүнчө киир соп аппаар бодааш, чүткээн-чүткээн — агаарже ону эзир сиилеңнедир көдүрүп-ле кээр. Хат-салгын мөөңнелип, кара шуурган диргелип келген соонда, Азас хөлдүң алгы-кышкызы, муң буга бустап келген дег киткеп үнгөн. Ол душта өрү шураан күштүг чалгыг белди ууп чадап чораан эзирниң ийи чалгынын сый шаап каггы дег чалгып хунаан — эзир биле бел ийиниң деңнели дээр биле көк далайның аразында, чүгле өлүмнүг тулчуушкуннуң түңнелин ашак манай берген.

Бо ийи араатанның демисели чүү-ле бооп төнер ирги деп манап турган Яндак ирей узун даңазында таакпыны төндүр тырткаш, хулун шүжүледи үрүпкеш көөрге, хөл кырында шуурган

чавырлы берген, бот-боттарындан салдынышпайн хевээр өлгүлөп калган ийи хаанны чаажыккан чалгыглар эрикче чоокшулады эккел чыткан. «Өршээ, Хайыракан! Балыктың улуу, куштуң улуу мээң олчам болуру ол бе» деп сымыранып сүзүглээш, ашак аалынче аъдын, тергезин алып дээш, чып-ла дээн.

Канчангаш-ла көөрге, кадайы бо корткан-ирткен халып орган: «Орта сен бе, күжүрүм, аалда-черде мал-маганың уткан. Ак-көк хөлчө кайгап хүнзээр, чүң чидириптиң?» — деп-тир.

— Назы-бара көрүп чордум. Ак богаалыг кара эзир анай-хураганным чип чорду. Бөгүн ол Устуң хааны Бел-биле месил-дешкеш, өлүмүн тып алды. Бел биле ол ийи ында өлүг. Ону барып тергелеп эккэзэйн — деп-тир.

Яндак ирей аъдын, тергезин алгаш, Бел биле Эзирин, аңаа кадайы-биле эмеглежип тургаш, чүдүрүп алган. Ол ийи араатанны тергелеп алгаш, таңдының ээзи Даг-Иргектиң ижээниниң чанынга аппарганнар. Ону чемиш кылып, аңаа демир дузак салып кааннар. Бир хонгаш дузаан кезип чедип кээрге, даг-иргек ону чип-чип, ында-ла моңнуп калган болган. Яндак ирей ону тергелеп алгаш чанып келгеш, чоок-кавының аалдарынга үс-чаглыг олчаны чедиштир үлөп, адыг байырлалы эрттирген.

Үш хаан деп чүл ол? Дээрниц хааны Эзир дендии чазыйлааш, Устуң хааны Белче халдааш, деп-дең демиселге өлгөн. Кижиг амытан угаанныг болгаш, бүгү чүвени манап чорааш, үш дугаар хаан боорда, бойдус байлаан хайыралап четтирер хаан болган чүве-дир оо.

Нина СЕРЕНОТ

ХОРУГДАЛГА КАРГЫШ ХИНЧЭЭМ...

(Миннишкинниң монологу)

Аа халак! Чыдыг чашпан...
Яла меңээ каргыш болду.
Ажы-төлүм өскүссүрөп,
Аал-чуртта түрөп арты.

Чүү деп кончуг салым боор бо,
Чүгө-ле мен чашпан дүрбүп,
Ийи холум хаваргыже
Ие кижини нүүрүн кагдым.

Алган ашаам эрес-кежээ
Ажыл кылып чораан болза,
Кара-бажың дүвүн дырбап,
Канчап маңаа чедип кээр мен.

Уруг-дарыым сактып кудааш,
Уе-о, чүрээм, чарлып өлдүм!
Ууттунмас бажым соктап,
Уйгу көрбөс болу бердим.

Аа халак! Үүлөм багын,
Ажыл чоктуң хайы-дыр бо.
Алдагалым — кара хинчээм,
Ам кымга чарбыыр деп мен.

Оптуг кажар чилби сектиң
Ногаан доллар көгүдүүнге
Нүүрүм садып чоорумул,
Нүгүл-хинчек долуу бо-дур.

Тыва чонум холу элбек,
Диленип-даа чораан болза,
Тыппаан чүвем чашпан эвес, —
Дилги соондан какпаа кирдим.

Нарко-диирең саарылга
Адаанга кул апарганым —
Ниити тудуш коррупция
Иттириглиг хайы-дыр бо.

Сактырга-ла, кинода дег,
Байый хона бээр ышкаш,
Чаап келир кежик манаан
Ялымыр чок сээдең бажым

Частырыынга төөрөп алзып,
Кожаларым «Нисан» деп
Ховар чараш машиналыг —
Чазыйым ол адааргалдан

Ужукталып үнген боор деп
Ам маңаа бодум буруум
Ужурун чаа миннип келгеш,
Арын-нүүрүм чектеп ор мен.

Өлдүм! Өлдүм! Өжзэн чүгле
Бодумга удур өөскүп ор.
Өндүр чырык Дээди чазаам,
Бодум бажым соктап шииттим.

Оода меңзэ алаагып аар
Ажылдан-на берип көргөр.
Ол чок болза, күжүр бодум
Ам моон кадык үнмес боор мен.

Силер база ажы-төлдүг
Шил бажың Орду ээлээн.
Мээң хинчээм билбес хире
Мелегейлер эвес силер.

...Иванова хоорайга
Ийи чылда пөс кылып,
Ажылга мен кижизээштиң
Арын-нүүрүм аштанып чор.

Келдерелдин актыг оруун
Кээргенчиг бодум тып ап,
Караам суун маа ижип чорааш,
Халак-хинчээм өттүр билдим.

Домзак ээзи херээженге
Тоомча чок эвес кылдыр
Күрүнениң Думазы
Хүн дег хоойлу бодаратсын!

Моон соңгаар нарко-диирең
Моожага бажым салбайн,
Чаңгыс инээм саап ижип,
Чаа кежиим тыва бээр мен!

*Авторга Ч. Куулар эмгелешкен.
17-18.02.10.*

Зоя НАМЗЫРАЙ

ОТТУГ СЫЛДЫС ЧҮГҮРҮҮ ДЕГ

Эживистиң чырык адынга

Монгуш Доржу бөгүн өөмгө келген болза,
Бора-Шайда Моолдуг-Хемни хөөрешкей бис.
Ажып шураан тос-таңмада изиг сүт дег,
Амырлашкан сеткиливис хайныгар ийик.

Айлыг, бестиг Өвүр черде Улаастайга
Аваң, ачаң аалынга кирбээн-даа бол,

Чүген суглуун шыңгыраткан чүгүрүк дег,
Шүлүк-ырны кады бижип чоргулаан бис.

Мегечи бо өртемчейге катап эглип,
“Мен-дир мен” деп, катап келир турган болза,
Алдын курлуг, сарыг шайлыг аяам сунуп,
Ажы-төлдү айтырышкан оран ийик бис.

Оран кежи оттуг сылдыс чүгүрүү дег,
Оңгаан сеткил ундаралдың тынын туткан,
Сөстүң ыдык чаңгызының күчүзүңге
Чонга эргим чогаалдарны бижиир ийик бис.

Тынарга-даа, дыңнаарга-даа, аттыгып кээр
Тын дег алдын чүрек ыры тыва чонда,
Айлаң-кушка аянашкын чараш үнүң
Амыдырал аялгазы болуп арткан.
11.11.2009.

ЧОРУМАЛДЫҢ ЫРЫ

Даңгаар эртен үнген хүнге уткуй үнүп,
Даглыг Тывам оруктары кыйгыра бээр.
Амырлажып эдержип кээр харылзаавыс,
Намдарывыс, депшилгевис, хөреңгивис.

Делегейде чурттар-биле демниг чурттаар
Депшилгениң дээди бедик оруктары,
Аал-чурт-даа артывыска артып калыр,
Арттар ашкан орук-суурну чаартып кээр бис.

Оңгул-чиңгил оруктарны чырыткылай
Октаргайның сылдыстары хараан турар,
Чүген-суглуун кыңгыраткан чүгүрүк дег,
Чүрек ыры кабинадан үндүр ыраар.

Оруктар-ла оңгул-чиңгил турбазын дээр
Олут орбас орукчуга узун назын,

Асфальтылап дерип-чазаан оруктарым
Амыдырал-чуртталгавыс эжи болзун!

Ноябрь, 2007 ч.

“ЭДЕГЕЙНИҢ” СЫЛДЫСТАРЫ

Бурунгулар өгбелерниң
Бурганчыдып ыдыктап каан
Аккыр энчек ширтээн чаткан
Авам чурту Эдегейни.

Эдегейниң сылдызы дег,
Эртинелер кылаңнашкан
Чаа салгал, чалыы чаштар
Чамбы-дипти эргий самнаан.

Кежик-чолдуң чаяалгазы
Херелдендир челээштелген
Таңды-Тыва чуртувустуң
Дамыр-ханы салгалы бис.

Тоол шагда Танаа-Херел
Токулчак ак өргээзинде
Азияның ыдык чүрээ
Ак-көк Тыва салгалы бис.

10.01.2010 ч.

Александр БЕГЗИ

ЧУРТТАЛГАНЫҢ БИЛИШ ЧОГУН

Кара хлеб кескиндизи дайнап аар дээш,
Кандыг-ла бир ажыт черге олуруптум.
Кайыын-на ийик черлик калдар көстүп келгеш,
Кара думчуун борбаңнадып менче көрдү.

«Сартыым бээр-дир, хөөкүйге» деп боданза-даа,
Саадавайн оомну шулту чипкен болдум.

Харлыгыксап, ыядыксап өскээр көрдүм,
Хава күжүр харык-ла чок чоруй барды...

Арны дүктүг ытчыгаштың мурнунга-ла
Арын-нүүрүм ажырыпкан ышкаш мен де.
Амыдырал-чуртталганың билиш чогуң —
Аажок байып азы түрөп болур дийин...

***

Чайгы чылыг, ыржым болгаш айдың дүне
Чайлаг черге хоюм манап хонуп чыттым.
Ынаар-ла бир хову углай сыгырганың
Ыяңгылыг эткен үнү дыңналы-дыр.
Сылдыстарның бирээзи дуу кудай дүүнче
Сыылады чүгүргештиң, чиде берди.
Кедээр алзы эзимнерде хөлзээн элик
Кедергей-ле ыыткыр кылдыр огура-дыр.

Ишкээр хемниң шулурадыр аккан даажы,
Инек, хойлар узун-узун тынгылааны,
Сырын-биле оът-сиген сымыражып,
Сылдырашкан шимээни-даа илдең болду.
Бойдустуң бо үнүн, даажын, таалап дыңнап,
Боданып каап чыткылаарга экизин аар!
Назын чүгө мөңгө болбаан чүве боор деп,
Арай-ла аңаа хомуданчыы кончуг чорду.

ЭРТИНЕ БАР

Чалыы, кырган, чаш-даа болза кижилерде
Чарлып, уттуп, хунаатпазы эртине бар.
Чаяанындан эдилеп кээр чүл ол дизе —
Сагыжы-дыр, бодалы-дыр, күзели-дир.

Хостуг өйде, ажыл-ишке, чорук-шоорга
Хову-шөлге, далай-таңды, хоорай-суурга
Хөглүг, даамай, муңгараан-даа улус шупту
Хөрзэнде ол шыгжамырын коптарарлар.

Кырганнарга шаанда шагда чурттап чораан
Кыштаг, чайлаа бодалынга чуруттунар.
Кыстың душтуу ырак черде ынаа оолак
Кызыл эрнин хоюңнады ошкаанзыг боор.

Эриг баарлыг ие хөңнүн шериг барган
Эрге-чассыг хеймер оглу өйе кааптар.
Эрес оолдуң күзели бо — шүүп каапкан,
Эзир куш дег, хостуг чоргаар девип чоруур.

Саралазын хөлгеленген чылгычының
Сагыжынга оглаа аъттар девиржий бээр.
Савазынче саарылган сүттүң даажы
Саанчының кулаан орта дыңналып кээр.

Тараажының таалалы — чаагай дүжүт
Таваар чалгып, дагжап-шиилеп, сылдыражыр.
Дагжы-шахтер ажылчынның өрүмнери
Дашты бузуп, даашкыр, шириин дагдыражыр.

Чалыы, кырган, чаш-даа болза кижилерде
Чарлып, уттуп, хунаатпазы эртине бар.

ОРУК ӨРТЭЭН ЫРЫКТААШКА...

(Баштак-сарак)

Чуртталганы «амзап» каапкан «кырган кокай»
Шупту билир даайың мен дээр кожам киж
Кызыл чедип, төрелдээр дээн оолак мени
Кыңчыктырар арга чокка сургап олур:

— Хоорай чону кончуг, чээн оол, боданып чор!
Хокшул-көпей оларыңга көөргетпес сен.
Көдээ чурттуг «кожай» дуңма шыдаар! дижип,
Көгүдүпкеш, шалдаң кылдыр мөлчүп кааптар.

Арагадан садып көрем дижи берзе,
Арга-чадаар чаңгыс шилден салып бээр сен.

Ону ишкеш, «Ам-даа сат» деп негей берзе,
«Орта тур, эй! Садар ээлчег сенде» дээр сен.

Аппарып бээр эът, чемиң өртээн маңаа
Артык-дудуу турбас кылдыр санай шаап ал.
Ол-ла хире акша шаанга чурттай каапкаш,
Оон дүрген чоруптар сен, аартыктай бээр.

Чанарының орук өртээн, ырыктаашка
Чажыт карман даарааштың, чажырып ал.
Хоорайның «шакалдары» таварышса,
Койдаң кылдыр үптеп кааптар, айыылдыг-ла!

Эрес-оол ХАЯҢ

ХАЙЫРАЛДЫГ НАЗЫН БАЙЛАА

Кара чаңгыс чүгле чааскаан чүхтээн чүьгүм
Хайыралыг назынымның байлаа чүве.
Ажыг дерим кургаваанда, ижим иштэйн,
Ажып чадаан чазыгларлыг чолум чектэйн.

Амыдырал эки-багын көрүп чорааш,
Арыг угаан шинчилелин кылып чорааш,
Көргеним-даа, билгеним-даа шинчип чорааш,
Хөөрем чок, шынны ам-даа тыппаанзыг мен.

Дужа бергеш, чугаалажып чорааннарым,
Тулдур сөглээр, хөөрежир кожаларым,
«Аскан сен!» — деп, сүмелексээр өөрлерим,
Ам-даа мени чедир билбээн ышкаштар ийин.

Үе база шапкынында кире берген,
Үен-даян төтчеглексээр харыым-даа чок.
Бодалдарым мөөңнегеш, күжүм чыггаш,
Борбак бажым шылаваанда, сайгарар мен.

Тос-тос дерим дөгүлгүже ижим иштэйн,
Төрээн черге ыяш тарааш, суггарайн.

Кара барбам — чүгле чааскаан чүүктээн чүүгүм
Хайыралыг назынымның байлаа болгай.

Октябрь ТУҢ-ООЛ

ЧАА-ХӨЛДҮ САКТЫРЫМГА...

(Сонет)

Композитор Санчат Дагбага

***

«Чаа-Хөлдү сактырымга,
Чалбыышталып турган ышкаш.
Ыйба-хүлү эстип хадып,
Ышталбышаан турган ышкаш.

Эрги Чаа-Хөл чуртумайны
Эргип чедер аргам-на чок.
Эрик черден кыйгы салгаш,
Эштип чедер харыым-на чок.

Кээргел чок үе маңы
Келдерел бооп ээлбеди,
Агар-акпас шалбаа далай
Аржаан болуп шыдавады...

Эдим-чүрээм саргыда каап,
Эрги баян ыглавышаан.

КЫРГАН ДИВАННЫҢ ДҮЖҮ...

Баш сугар хөлеге чок халыын турда,
Баарым-биле эстеп эрткен казыргы дег,
Частың хөлзээ сеткил-хөөнгө куюм чорда,
Чаза тепкен «шампан» ышкаш хөөрөм, тенек —
Кайгал кыстың кайдаазын ам кижиги билбес,
Казапчадан дүшкен изин кижиги тыппас...

Ынчалза-даа... шартагар бо кырган диван
Ылчың кыстың изиг куспаан утпаан болуп,
Эрин ажып, эдип саамчаан эргеледии
Эриннерде бусталбышаан хевээр болуп, —
Мага-ботту чымырадыр хөлзетпишаан,
Манаан, күзээн биеэ дүнүн дүжетпишаан.

Сыгырга куш имир уткуй ырлаалакта,
Сыпта шалың даң баштап дүшкелекте,
Кайгал кыстың тугели токкуңайнып,
Казапчамга дагжап келир чадавас боор...
Ынчан харын «бужар-чүдек кулугур» деп,
Ылбырааже хоптажып-даа тургай силер...

Сайлык МОНГУШ

***

Суугуда көс кызып чыдыр;
Чуртталгавыс таанда багай эвес-ле ышкаш...
Чемдик-тудуу, чааскаанзыраан сеткилимниң
Чежеге дээр ызын тудуп часкараар мен.

Өшкен оттуң кызыл көзүн чүшкүргүлөп,
Өөскүдөр дээш кызарга-даа, чалбыышталбас.
Сеткиливис сооп, өжүп калганынга
Сени? Мени? Кайывысты буруудадыр?

Көжүп доңган хөөннеривис эргизиптер
Көктүг чай дег чылыг сөстөр тывылбас-тыр.
Ажыг сагыш шуурган-хадын, чывар соогун
Арнывысче чеже хөмө чажып кээр бис.

Чурттап оар казанаавыс чылыг-даа бол,
Суугуда көс хөңнүм черле чылытпас-тыр.

СОРБУ

Кара баарым харлыккыже,
Караам чажы төгүлгүже,

Сени даады сактып чор мен
Сеткилимниң балыы-дыр сен.

Хөөн куъдум уярааже,
Хөрээм саргып, ажыңнааже,
Сени хаая сактып чор мен.
Сеткилимде сорбу-дур сен.

***

Сагыш-сеткил, үнүш-бойдус оттуп херлир,
Часкы үе чалыыларны дүймедир дээр.
Муңгаралдың ожук харын шугланган дег,
Бууккан хөрээм мынчага чоп хөлзеведи?

Кээргел чок сеткилиңниң соок хары
Кезээ шагда эрип болбас меңги болуп,
Сагыжымны чүмү-биле бүргепкен бе?
Часкы өйде чүрээм чүге хөлзеведи?

***

Өжеш сеткил өршээл бербээн,
Өшкен оттуң хүлү арткан.
Хаая душкаш, улуг тынып,
Каржып эртип чоруур-дур бис.

Чечектиг чай шагда эрткен,
Сен-даа, мен-даа кежиин тыппаан.
Өшкен одаг ыжы бүргээн
Өжеш сеткил ыставышаан...

Светлана ООРЖАК

“Хемчиктин сылдызы” солуннун редактору

ЧЕЛЭЭШ КЫРЛАП

Челээш куъду дүлгээзиниң
Дүргектелип тайлып батты.
Черге четпейн эстип-хайлып,
Дүймээн чүрээм кударатты.

Өңнүг олбуум хөңнүм суйбап,
Меңгим аштап тарбыдады.
Өргээн чечээн тарай чажып,
Мерген сөстүң оруун достум.

Сыскык хемнер дизиин улап,
Дүпчок үе самнап эрти.
Дүдүскектиг даглар каггып,
Кыйгак хемнер шагжок тынды.

Сыннар шонган сөөлгү херел
Сеткил чазап, чүрээм шонду,
Челээш кыры сырын тыртып,
Сыгыт-хөөмей сымыранды.

Кызыл хаяа черни бүргей
Кыска чырааш, өжүп калды.
Сөөлгү чечек чаашкын күзээн,
Сөзү чок бол, имнеп чытты.

Юрий ХОВАЛЫГ,
Бора-Тайга

ОТТУГ ДАГНЫҢ ЧҮРЭЭ

(Чаа ыры сөзү)

Хөлүгүр даглар деп
Көңгүс билбейн чордум.
Хөмүрүң чылыынга
Хөглүг чурттап чор мен
Кожумаа: Чадаана, Чадаана,
Шахтаның төвү
Чаражым эргимим,
Салым-чолум сенде.
Хүннүң күжү сиңген
Оттуг дагның чүрээ.
Күрүнем күчүзүн
Оглу, кызы немээр.

Кожумаа:

Бүдүн-бүдүн даглар
Бүзүрелдиг одаам.
Бүргевес хөглүгбей
Бүдүү мени билир.

Кожумаа:

Аккыр хой, инек мал
Бора-Булак долу.
Найыр болган черге
Борам эртип келир.

Кожумаа: Чадаана, Чадаана,
Хеймеримге сөгле
Салым-чолум быжыг
Хей-аъдым ажылда.

Михаил МОНГУШ

КАТТЫРЫПТЫМ

Дыштаныр хүн хостуг үем.
Тывызык час каазын көрүп,
Агаарлап ап, селгүүстээр дээш,
Арыг кирип базып чор мен.

Чылан өтпес шыргай кылдыр
Чыжыргана, чыраа үнген
Хараганныг булуң черден
Халаптыг дааш дыңналы-дыр.

Ыяш-даштың чыжыраары,
Ында-мында дидирээни
Арааттанның сөглээр аажок
Аажок улуун сагындырды.

Кижидезер арга-даа чок,
Кизир-казыр бо-ла келди.

Карак чивеш аразында
Кандыг чүве бодаваан дээр.

Сөөгүм сөөртүп бээр чүге
Сөдүртүнүп келгеним ол.
Азыг-диштиг араатанның
Аксынга баар салымым бе?

Чайлап дезер харыым-даа чок,
Карактарым шийипкештиң
Далып-моораар ынды-бетти
Дариналар номчуп тур мен.

Сактырымга, чаным-биле
Чандыр алгаш эрти ышкаш.
Карактарым көрүп келгеш,
Каттырыпкан болбас мен бе.

Ынчаар коргар чүү деп чоор ол,
Ыыттаар сөс-даа тыппаан-дыр мен.
Шаашкактаан арган шары
Чатпаңайндыр халып бар чор.

Делегей чергелиг шүлүкчүлөр

Джованни Бокаччо,
(Италия)

***

Айдың дүне туттурган ай көрүп алгаш,
Алгы-кышкы тайылдырар дээр дээр болза —
Алыс ханы бодалы чок кижиге болур..

А бир эвес бажың-балгадын база алгаш,
Алды оран кирерим ол дээр болза —
Анаа эвес: сарыыл чок деп чектедир-дир.

Адың бажы хояр өйдө арын-нүүрүң
Алдар-адын база алыр дээр болза,
Албыстаар-даа четкениңни көргүскен сен.

Шаа-биле чурттап каары — эртир чөпшүл.
Салым-чолда бергелерни эскербейн,
Чаштып эргип аарын бодаар — мелегей боор!

***

Херээженнер хөлүн эртир кээргел чок,
Каржы болгаш саттыныкчы.
Ынакшылга шынчы болган эр кижиниң
Ырмазын сып «хирээлээри» оюнчук боор...

Федерико Гарсио Лорка,
(Испания)

ЫНАКШЫЛДЫҢ ЧУРТУНДУВА

Ынакшылче,
ынаар чүткү,
мээң чүрээм,
ынакшылдың
чуртундува.

Ынакшылче,
ынаар чүткү,
оранынче
чүткү чүрээм,
ынаар чүткү.

Ындыг чараш
Октаргайже,
Ынакшылдың
чуртундува,
Ынаар чүткү,
Мээң чүрээм,
Сен база
олче чүткү,
кайгамчыктыг орандыва
кады чүткүүл,
ынакшылче!

КАРА, КАРА АЙЛАР

Кара, кара айларның айдыңында
Кайгамчыктыг чылыг далай эриинде
Ажы-төлүм төрүттүнмээн хирезинде,
Ачазы мээң соомдан кыйгырганзыын.

Хеймер оглум соомдан холун сунарга,
Кээргээш, карактарым шыгып келгензиг.
Аал-коданым хериминде соомдан
Аскыр дагаа үдеп эткензиин.

Ак-көк далайым ам талыгырда,
Ажы-төлүм уттунмаанда-ла,
Далайның чалгаан даажы чидип,
Таныжым сээң даглыг чуртунда келдим.

АЙЖЕ КӨРГЕШ, ТӨЛГЕЛЕПТЕР ШАГЛЫГ БОЛЗА

Айдың дүне адың бодап, кыйгы салдым,
А сен мени дыңнавадың,
Түмен сылдыс дүнекиниң ыржымынга
Дүлгээзинниг карак басчып эгелээрге,
Тааланчыг сээң адың катаптадым...
А сээң адың дагын меңээ дыңналбас дээш,
Талыгырже дүмбей дүне чиде берди.

Сени сактып, чаъстыг дүне чааскаан арткаш,
Сеткилин мээ айыткан кыс
“Черле меңээ ынак бе?” дээш,
Айже көргөш, төлгелептер харыым чогул,
Адың менден ам-даа ушчок ырап бар чор...
А сээң адың дүжүмде эвес,
Арыг шын-на сеткилимге шыгжап артайн...

Борис КАЗЫРЫКПАЙ
орузундан очулдурган.

ЭДГАР ПО

КУСКУН

Дүндүгүр дүн ортузунда шаандакының номун номчуп,
Дүш-дүл ышкаш дүймөп-хөлзээн бодалдарга алзып ора,
Ыржым өттүр ыыткыр эвес шимээн-даашты дыңнап кааптым,
Ында бир-ле кижиге соктаан — эжиим соктаан ышкаш болду.
«Билдингир-ле аалчы кижиге соктаан боор — деп сымырандым.
Бир-ле аалчы, өске чүү-даа, чүү-даа эвес!»

Караңгыда декабрьның соок хады хадып турда,
Каминимде өжөр четкен одум шагжок чырып турду...
Куруг черге даңны манап, хей-ле черге номнар-биле
Кударалым алаактырып, калган сарыым сактып ордум,
Деңгерлер-даа Ленора деп ооң адын билир турду...
Делегейге ол ам чүү-даа, чүү-даа эвес.

Соңгам дуглаан кызыл торгу көжегелер хөлбереш деп,
Соккан чүрээм соолаңнадыр сымыранчып турган ышкаш.
Элдеп-чиктиг коргуушкунум оожургадып туруп келгеш:
«Эртип чыткан чорумал-ла эжиим соктап тур ыйнаан бо,
Бичии када чаглак дилээн аалчы боор — деп катаптадым.
Бир-ле аалчы, өске чүү-даа, чүү-даа эвес».

Бууккан чүрээм коргуушкунун ажып тиилеп, дидимненгеш,
«Буруудатпайн көрүңер!» дээш, эргинимче кылаштаптым.—
Кышкы хатка өпейлеткеш, удумзурай берип-тир мен,
Кылажыңар, соктаарыңар дааш чок болду, дыңналбас — дээш,
Дүвү-далаш эжиим барып ажыдыптым, ында чүглө
Дүмбей турду, өске чүү-даа, чүү-даа эвес.

Кызып-кызып дүмбей өттүр дүвүрелдиг көрүп алгаш,
Кым-даа көрүп диттикепези дүшчө дүлнүп турза, тур мен.
Караңгы-даа сеткилимге харыы бербейн, ыыт чок тур,
Харын чүглө «Ленора» деп сымыранган үн дыңналды.
Чайгаар бодум кый дээн болдум, чаңгы ону катаптады,
Чаңгы, чаңгы, өске чүү-даа, чүү-даа эвес.

Өрээлимче кирип келгеш, сырбаш кыннып хая көрдүм, —
Өжешкен дег демги шимээн улам дааштыг дыңналы-дыр.
«Канчап билир, бир-ле чүве сыйлып калгаш, хатка эстеп,
Халаңайнып, соңгам соктап тур ыйнаан» — деп чугааландым. —
Харын ону көрүп алгаш, сеткилимни оожургадыйн,
Хат-ла ыйнаан, өске чүү-даа, чүү-даа эвес!

Соңгам дегийт ажыдыптым, — ол-ла дораан сыңзыы аажок
Чоргаар Кускун, бурун шагның Кускуну бо кирип келди.
Туразында, ызыгууртан кижини ышкаш, эртип келгеш,
Тура дүшпейн, Палладаның дүрзүзүнүң кырын орта
Куйт-даа дивейн ужуп четкеш, таваар шөлээн хонуп алды,
Кускун болду, өске чүү-даа, чүү-даа эвес.

Хөй чыл чурттаан куштуң ындыг улуургаандан ала-чайгаар
Хөрээм хозап, хөктүгзүнүп каттырыпкаш, чугааладым:

«Камгалал-даа, хылыш-даа чок — ол хиренде дидим-дир сен, Харыылап көр, караңгыдан ужуп келген чоргаар Кускун, Кажан шагда Дүннүң хааннаан чуртунда сээң адың кымыл?» Кара Кускун «Кажанда-даа кагбас» — дей-дир.

Харыы сөзү утка чок бол, Кускун ону тода этти. Харын ону баштай дыңнааш, элдепсинип кайгап калдым. Канчап ону кым-даа болза кайгавас боор?! Кым-даа болза, Канчангаш-ла бажыңынче хенертен-не ужуп кирип, «Кажанда-даа кагбас» деп-ле илдик чокка чугааланыр Кара Кускун чедип кээр деп бүзүрээр боор?!

Сагыш-хөңнүн дөгerezин ол сөс-биле тө каапкан дег, Чаңгыс сөзүн катаптап-ла, муңгак болгаш шириин көрүп, Чалгынын-даа, чүглери-даа кыйбыш кылбайн олурупту. «Шагда, шагда эжим-өөрүм ырай берген, а бо база Эртен мени, Идегел дег, каапкаш баар» — деп сымырандым. Элдеп Кускун «Кажанда-даа кагбас» — диди.

Харыы сөзү тааржы бээрге, сырбаш кыннып, хөлзеп үнгеш: «Халаптардан, кажыыдалдан чуртталгазы бүрүн бүткен, Човулаңы часкы хем дег улгадып-ла чорза-чорза, Човуур ыры Идегелден шуут-ла ырап, аас-кежи Хуюкталгаш, кажанда-даа катап кылпас амытанның Кужу турган чадавас» — деп бодай кааптым.

Сарынналдан алаагыксап, шала муңгак хүлүмзүрүп, Сандайымны Кускундува чоокшуладыр тыртып алгаш, Чымчак хилиң шывыын суйбап, Кускуннун ол сөзүн дыңнап: «Шында-ла бо! Бурун шагның шак бо кужу катап-катап «Кажанда-даа кагбас» деп-ле чүнү сөглөп турар чоор?». — деп, Хандыр бодап, билип аарын кыза бердим.

Аай-бажын даап бодап, ыыдым читкен олурумда, Амдыы куштуң оттуг караа чүрээм өттүр өрүмней-дир. Чырык эвес бодалдардан шылаан бажым ала-чайгаар Чымчак сыртык кырын орта салып алгаш, сарынналдым: «Хайыралыг ынаам шак бо сыртыктыва моон соңгаар Кажанда-даа бажын салбас, кажанда-даа...»

Хенертен-не өрээлимни артыш ыжы айдызаан дег,
Хевистерни көзүлбес бут кырлап эрткен ышкаш болду.
Бууккан хөңнүм ханызындан сагыш аннып алгырыптым:
«Бурган меңээ уттуушкунну хайырлаан-дыр, Ленораны
Ам-на харын уттур боор мен, кажыыдал-даа мени каар боор!»
Амдыы Кускун: «Кажанда-даа кагбас» — диди.

Серт дээш, дораан алгырыптым: «Аза-бук бе, куш сен бе, сен?
Четкер сени чорутту бе, азы шуурган эккелди бе,
Өттүр сөглээр дидим Кускун? Шак бо муңгак ээн-куруг
Өөрүшкү чок орандыва канчап келдин, харыылап көр,
Өзүм, баарым өттүр шиштээн аарышкы адырлыр бе?»
Өштүг Кускун: «Кажанда-даа кагбас» — диди.

«Өттүр сөглээр Кускун, дыңна, аза-бук бе, куш сен бе, сен?
Өндүр дээрде Бурганывыс ады-биле дилеп тур мен.
Кажан-на-бир Дываажанга, деңгерлерниң аразынга
Хайыралыг ыдык ынаам карактарга көстүп кээр бе?
Кударалым өөрүшкүгө орнун чайлап бээр бе?» — дидим.
Кускун аңаа: «Кажанда-даа кагбас» — диди.

«Кээргел чок, дошкун Кускун, моон ыра!» — деп алгырыптым.
Келген ууңче, шуурган-хаттыг дүмбейинче чана бер, сен!
Хөө дег кара чүглериңниң чаңгызын-даа маңаа кагба,
Хөңнүм хөөр дээн кара мегең, хөрек-чүрээм хилинчектээн
Кадыг хаайың уштуп алпар, кара дүрзүң мени кагзын!»
Кара Кускун: «Кажанда-даа кагбас» — диди.

Өзү кара, өттүр сөглээр кара Кускун ол-ла хевээр,
Өштүг ышкаш чиге көрүп, шимчеш дивейн оруп берди.
Сактырга-ла, бир-ле чүве күзеп манаан аза-даа дег,
Шалада ооң хөлегези, кадарган дег, чыдып алды,
Харын шак ол хөлегениң адаандан мээң сеткил-чүрээм
Кайын үнер, кажанда-даа кайын үнер.

Эдуард МИЖИТ очулдурган.

Никола БУВЬЕ

(1929 – 1998)

Француз дылдыг швейцар шүлүкчү, эссеист, фотограф, аян-чорукчу.

УЛУГ ДАЙЫН

Төнчүзүнгө чедир каш хонук арткан,
хензиг-даа үе чидирип болбас,
сөс бора-хөкпеш апарган болза,
ону хосталгаже салыр херек.

Базаарже бар, ында куштар
демир кажааларда хөлзеп тур,
кавыыргалды муңгаралга орнавыт
– далаш шымда, халап болду -

тевең-биле дүрген, чайгылбайн,
солагай азыгда тергени чивит,
ээзи улуг чаагай-даа бол,
хөлегези оон чиик, ону утпа.

Улуг дайын эгелей берди,
хар дедир чажыга берди.
Чоруур болза - кулакта сыргалыг,
билзекте мерген кускуннуг чор.

Хар киш дег апарды,
чарлыр өй-даа чедип келди.
Нояның шөлде каттырып тур,
улуг демисел эгелей берди.

Жак ПРЕВЕР

(1900-1977)

*Билдингир француз чогаалчы, сценарист, шүлүкчү, чогаадыкчы оруун
30 чылдарда эгелээн.*

*Превек — улуг хемчээлдиг поэмаларның, хөй санныг ырыларның,
кино сценарийлериниң, шүлүктөрнүң автору. 30-70 чылдарда француз
эстрада сылдыстарының репертуарына Превекниң сөстөринге бижээн
ырылар хөй турган.*

Превьерниң сценарийинге тырттырган «Дети райка» деп кинофильмни 600 кижиги санныг жюри чүс чылдың эң-не тергин кино чогаалы деп үнелээн, ЮНЕСКО-нуң шийтпири-биле ол делегей культуразының эртинези деп санаткан.

ЭВЭЭЖЕП-ЛЕ, ЭВЭЭЖЕП-ЛЕ

Арга-ыяш эвээжеп-ле, эвээжеп-ле турар:
оларны хыдып-хыдып,
өлүргөш,
ылгап аңгылааш,
ажыглалче кирип,
саазынче
хуулдуруп турар,
а ол саазындан арга-ыяшты камгалаарынче
хамыкты кыйгырган
сая-сая солуннар үнүп-ле турар.

СЕҢЭЭ, ЫНААМ

Куш базаарынче чорупкаш,
куштарны садып алдым,
сеңээ,
ынаам.
Чечек базаарынче чорупкаш,
чечектерни садып алдым,
сеңээ,
ынаам.
Демир-дес базаарынче чорупкаш,
илчирбени садып алдым,
аар илчирбени,
сеңээ,
ынаам.
Оон кул кыстар базаарынче чорупкаш,
сени дилеп турдум,
ынчалза-даа сени тыппадым,
ынаам.

Россиядан үнгөн сураглыг француз шүлүкчү. Езулуг ады - Анатоль Биск.

Бир харлыг турда, өг-бүлези Европаже көже берген. Брюссельге дыл эртемин өөренип турда, ийиги делегей дайыны эгелей берген. Ол бельгий, француз болгаш америк шериглерге албан-херээн эрттирип, ийиги фронтунуң ажыдыышкынынга болгаш Нормандия операциязынга киришкен, а дайын соонда Берлинге каттышкан шериглерниң штавынга ажылдап турган. Оон Парижге чурттай бергеш, Сорбонна университетин филолог мергежилдиг дооскан. Арткан чуртталгазын чогаал эртеминге, журналистикага, чогаал ажылынга турааскаткан. Үжен ажыг шүлүк номнарының, он беш романның, хөй санныг эсселерниң болгаш очулга ажылдарының автору.

* * *

«Октаргайның чиңгине даргазы болганымда, —
деп, Бурган чугаалаан, —
мээң бүдүрүлгем орулгалыг болурун
күзээр-дир мен.
Эки ажылдакчыларны —
доос-караны азы буганы —
хүннүң чырыы, хөгжүм болгаш
өөрүшкү-биле шаңнаар мен.
Дузалакчылары —
дамырактар, частып орар
чечектер — куруг артпас.
Хоочуннар — өскүс сылдыс, чөнүк ай —
аас-кежикке төлөптиг чүве ыйнаан?
Каш хонгаш шуптуңарже аалдаар мен.
Демниг ажылдаалыңар — хөглүг болур».

* * *

Эртениң-не
ажыл-чоктар черинге
назы-хары улгаткан шүлүктөр
ачы-дузазын сүмелеп кээр.
Чамдыктары сеткилдин сесерлиинге
чалыы айны селгүүстедир,
өскелери хая-дашка тоолун ыдып,

бусту берген чашкы кенен
күзелдерни хырбалап бээр,
артканнары ынакшылды септеп селиир.
Кежээ дүжер, караңгылаар, а шүлүктөр
ол-ла хевээр ажыл чок.

ЭРЛИК

*Шыяан ам! Бир-ле катап Черге Эрлик чедип келген, ажыл-херээн
хынап көөр дээш чедип келген; чедип келгеш, шупту чүвени көргөн, шупту
чүвени дыңнаан; шупту чүвени көргөш, шупту чүвени дыңнааш, чана
берген-дир - катап, дедир.*

*Аңаа улуг дойну дүжүргөн, улуг дой дооступ турда, Эрлик туруп
келгеш, мынча дээн:*

Ажыл-херек аайлажып тур.
Чер кырын азаларның
Четкилери шыва апкан.
Ажыл-херек.
Чаштар безин бомбаларны
Чазып эптеп саарып турар.
Аайлажып тур.
Өртемчейни бачыт бүргээн,
Өлүм-чидим тергиидээн-дир.
Хамык чүве тамыдыва
Караш кындыр аңдарлып тур.
Ажыл-херек аайлажып тур.

Сагыш-сеткил арын-нүүр-даа
Саарылганың эди болган.
Ажыл-херек.
Аксын ашкан кижиге бүрү
Акша, акша дижиб турар.
Аайлажып тур.
Ховун дажып, хирлиг чудун
Коптарышкан күжүрлерниң
Ишти-хөңнү, өлгөн сек дег,
Ирип куртуп чыдып тур.
Ажыл-херек аайлажып тур.

Чүрекирни сиилең дээр-дир.
Шүлүкчүнү сээдең деп тур.
Ажыл-херек.
Кезек черге ыры-шоор-даа
Кежээлерде дыңналбастаан.
Айлажып тур.
Солун хөктүг дүрзүлери
Солуннарда парлап-ла тур.
Бактыг кижиге чыргап турар.
Байдал черле экижээн-дир.
Ажыл-херек аайлажып тур, аайлажып тур.

ӨЛБЕ, БУРГАН

Өлбө, Бурган, өлбө:
чевегде чечек үнүп келди,
өлбө, Бурган, өлбө: бомба дүшкөн оңгарда
дамырак суг дештип келди,
өлбө, Бурган: дээр
сорбуларын хыраа-биле чиңнеп,
хемнер-суглар балыгларын
чиңгис-биле шарып ап тур.
Сээң өртемчейиң, Бурган, сээң өртемчейиң,
сөөгү бышпаан өл чаш өртемчейиң
дескен боду дедир кел чор,
буруу миннип эглип кел чор,
өршээл дилеп;
кажыыдалдан көжүй берген сылдыстар
катап бадып эгеледи;
далай база каржы эвес,
ынчангы дег арыг, ханы апарып-тыр,
баш кезер балды чокта
хаяа шинчи кирип келди.
Муңгарава, Бурган, муңгарава:
бо суурже көр, ооң тулаазындан
чеже хемнер төрүттүнүп болур-дур,
ооң шагар-оъттарындан
чеже терек дээрже үнүп болур-дур!

Муңгарава, Бурган, көр даан:
аштап өлген күжүрнүң аксындан
сып тараа үнүп кел чор,
астырып өлген күжүрнүң адаанда
чаштар ойнап маңажып тур.
Шупту чүве эки болур, Бурган, бүзүрөп көр:
чүге дизе шак бо орук
човулаң чок талыгырже согунналган-дыр,
чүге дизе сырынга эргелеткеш,
ыы безин каткы болуп кыңгырап тур,
чүге дизе долгандыр бүгү-ле чүве
чуртталганың өөрүшкүзүн алгап тур.

Орус дылдан Салим МОНГУШ очулдурган.

Мерген чугаалар

Дармыш БАЛЖИНЯМ,
Сенгел тывазы

***

Сенде-менде ылгал чок,
Салгын-шуурганда чаргы чок.

Халалыг болза-даа, төлүм,
Харалыг болза-даа, төрелим.

Дөңгүр мал үскүлежиксээр,
Тону багай хүрежиксээр

Ырлап шыдавас хөрээн чазаар,
Ыржым куруг алдар күзээр.

Ажынчактың хары кыска,
Ыйжының чыргалы кыска.

Чүс кижиниң каргыжы
Чорук айында өлүрер.
Кырган адан дывылаза,
Кыры-чодазын сыяр.

Тас бажыңдан ыядып,
Тавактыг чемден деспе.
Беш дагын тотса-даа,
Бышкан чемге аас дег.

Мурнунга үнүп каттыргаш,
Артыңга чаштып бактаар.

Чыыр бирээниң караа чидиг,
Чиир бирээниң дижи чидиг.

Булут чок дээдис чаагай,
Аарыг чок бот чаагай.

Чаъстың экизи дадарбас,
Чээниң экизи уттунмас.

Кушка чалгын херег,
Көпке эп херег.

Ыт сүрүп бакташканнар
Көс базып быдараар.

Тон иштинде кижиге бар,
Тонгурак бизинде четкер бар.

Тонгурактың бизинден артык
Тангырактың сөзү чидиг.

КЫРЫП ДЕП ЧҮЛ

Эркенде өй тону,
Эргижиреп элей бээр.
Эгиннери кыстынып,
Эртинге боду шүгүлү бээр.
Чойган дег сыны,
Чодураа дег кара бажы
Чонус дег ийи караа
Човаксынып шылап кээр.
Хадыр хавааның кырында
Кашпал дег кара чоога,
Карактарының кара кирбии
Када берген сизген дег апаар.
Сүлде чаяаны кудулап,

Чүлдэ чүрээ ыстап,
Сүнезини аспаксырап,
Сүлдеден чайлаары чыгыы.
Сергелеңнеп туруп келгеш,
Сегел бодуңна суйбап,
Сеткилин көдүрүп чазамактаар.
Кырыыры кыпсынчыг,
Кылыктанып шугулдаар.
Кым-даа ону эки билбес,
Кыраан сен деп шоотканзыг.
Аактай бээрге кээргенчиг,
Адыр сөөгү аарып,
Адак-бышкак аартай бээр.
Амыраар арга чок болур.
Соңгу хүннер келирде,
Чөнүп кырып келгеш,
Чоок төрөл уруг-дарыын
Човап сактып манап олулар.
Узун чаштыг болзун деп,
Уруглары байыр чедирер,
Узун назыны узап кээрге.
Уруглары чектэй бээр.
Ада-ие кырый бээр,
Ажы-төлү өзе бээр.
Азыраан ада-иени
Аартыктап база-ла чек-көөр.
Чөнүп айыыры — дедир чажаар.
Чөргектыг чаштан дең болур.
Чөптүг чүвеге өөрүүр,
Чөгенчиг чүүлге хомудаар,
Кырыдым дээш, муңчулба!
Кым-даа оон-нан эртлес!
Кырыза-даа, аарыза-даа,
Кылыктанып хомудава!
Кыры-чодаң аарыза-даа,
«Кырыдым» — деп кыпсынма!
Кыйыындан долганып эртлес,
Кымга-даа келир үүлө...
Адыр сөөгүң аарыза-даа,

Айыылдыг» — деп казылба!
Адак соңгу чыргалыңны
Амзап эдилээниңни бода!
Чамбыылаңнын хоеилузундан
Чаргылажыыр арга чок!
Өртемчейниң чоруунан чайлап,
Өкпелеп чагырар эрге чок!
Орчалаңда четкел чок!
Онча-меңди сеним чок!
Ону доктаадыыр күш-даа чок!
Онзагай чаңгыс шын-ла бо-дур!

*Чарбык-оолдун 1993 чылда «Шын» солунга бижээнин кээргеп, баарал,
эдип чазап шылаттым. Хомду-Манчат Сумуңга чаңгыс угбам Паңмыны азырап
олурган хүннеримде. 1995 ч. 1 айның 28.*

Аныяк үннер

Куулар Айдана От-Дашовна 1990 чылда Сүт-Хөл кожууннуң Суг-Аксы суурга төрүттүнгөн. Ол Суг-Аксы ортумаа школазын дооскаш, ам Даг-Алдайның күрүнениң академиктиг университетиниң биология-химия факультединиң криминалистика салбырында өөренип турар.

Сылдыстар дег хоюг чымчак...

Айдың дээрде чивецнешкен
Сылдыстарже көрүп ора,
Амыраамны хомудаткан
Шырайымга буруузундум.

Дээрде дег делгем бодал
Каразыг чок чораан болза,
Тенек кызыы сеткил-биле
Канчап ынчаар кадыг көөр мен.

Чиңгир дээрде сылдыстарның
Чайыннаарын оваарып чор.
Чиктии сүргей хыйыртааным
Сактып чорба, күжүр эжим.

Сылдыстар дег хоюг чымчак
Шынчы билчип чоруул, эжим.

* * *

От дег чайнаан сылдыстарже көрүп ора,
Даңгына сээң чараш арның сактып келдим.

Тааланчыг чазык, чаагай көрүжүң дег,
Октаргайда оон эргим чүве чок-тур.

Сагыш-сеткил, бодалдарым, чүлдү-чүрээм
Чүглө сеңээ өргүксээр мен, чассыгбайым.
Садар аажок, орнап солуур чүве турбас
Чүрээмейде чараш ыр дег куттулуп чор.

Аңчы-оол ОЧУР

Адазы мен

Ак-көк дээрниц аязы дег,
Аас-кежик менде чайнаан.
Амыдырал чаякчызы
Ажы-төлдүң адазы мен.

Өрү көрүп тейлээрим
Өртемчейде аас-кежиим —
Өзүп оар ажы-төлүм
Өгбези боор адазы мен.

Оолдарымга чоргаарланыр,
Кыстарымга омак-хөглүг,
Кылган ишке тура-соруум
Оон үнген адазы мен.

Харжыгажым

Хоюг чымчак аккыр хар дег
Сеткили ак болзун дээштиң,
Бодум адын адап кааным
Сергек кызым Харжыгажым.

Мөңгүн-Тайгам бажынайда
Мөңгүннелген харга деңнеп,
Онзагайлап адап кааным
Орлан кызым, Харжыгажым.

***

Хөндергейниң хунук оглу,
Хөңнүм чүгө сээң-биле доңнашкаш чоор?
Хөгжүм ырың аялгазы
Көбктуг баарым чылыдып кээр, ол-ла чүзүл?

Көк-көк даглар овор-сының
Көжегелей дуглаза-даа, чанымда сен;
Хөглүг чаңың, чассып көөрүң,
Хоюг-чылыың эът-ханым доюлдурду.

Хензиг када кады чорааш,
Хеймерим деп эргеленип четтикпедим.
Чарлыышкынның шагы кээрге,
Чалыы чүрээң ынаа менде артып калган.

Эглип келем

Соолаңнады часкы салгын хадып,
Соңга өттүр дээрде Ай кылчаш кынды.
Чоруй барган эжим сени чоктаан мени
Шоотканзыг ээнзиргей хос өрээлим бо.

Манашкындан муңгарадым, шылай бердим.
Бажым аарткан бодалдарым чүгле сен дээш:
Эвээш-даа бол, кады эрткен өңгүр чараш,
Эргеленчиг үевисти уттуптуң бе?

Чүгө чидип, чүнү канчап чорууруңу,
Бүдүү көөр турган болза, билип алза.
Чүрек-хөрээм, баарым саргып, дакпыжап кээр
Чүс-чүс катап орук харап, дыңнаалаар мен.

Азы меңээ ынакшылың күжү кошкап,
Аравыстан дамды-суг-даа аккан дижик,
Аарышкылыг бектиг хинчек тургуспайн,
Айлар-хүннер шөйүп чорбайн, эглип келем.

Сөглем, эжим

Херел чашкан алдын хүнге дөгеленип,
Хемниң даажын, куштар ырын таалап дыңнап,
Келген часка өөрүп-хөглөп орзумза-даа,
Хеймер сарыым, сен чокта муңгак-тыр мен.

Кээргел билбес кышкы хөөнгө кинчилеткен
Кемчок чүрээм оттуушкундан хөөрөп-давып,
Хенертен кээп кылын дошту чаза тепкеш,
Хемчээттинмээн бедиктерже ужуп үндү.

Ол-бо чүктен бораңныг хат доңур шапкан,
Оьду-чечээ ара кадып, кургаан шык дег,
Сеткил-хөңнүм идегелден чулук тыртып,
Сергек час бооп ындынналып ырлай берди.

Хүннүң кады чорбаза-даа, бодалымда
Хүлүмзүрүүң чүрээм чүглөп, домнап чору.
Күзелдерим эчис-соруу бүтпээн-даа бол,
Күштүг чалгыг мени сенче октаан дег-дир.

Сен чогуңда Айже көргөш, сеткилимде,
Секпилдерлиг эргим арның ошкап чор мен
Ужуражып душчуп келир шагывысты
Удааш дүжөп, хөлзөп-дойлуп чоруур-дур мен.

Чассыг частың овуузуннуг салгыны дег,
Сагыжымны ымзандырып хуулган дүш бе?
Чалыы шаамның турум одаа, ынаныжы
Чаяалгалыг чолум сен бе, сөглем, эжим!

Саглаңмаа ХОМУШКУ,
Ак-Туруг

Хөңнүм ындыг

Сагыжымда шыгжал чоруур ынакшылым
Чажырып-даа шыдавадым, эргим эжим.

Ыры-шүлүүм, сеткил-чүрээм хөөрөп үнгөш,
Ыдыы бедик өңгүр сүзүү хүннөш диди.

Шүлүктерим чөлээштелдир чырып ойнаан
Чүзүн-баазын өңнөрин сен эскербедин,
Чалгып дагжаан ынакшылым агымынга
Чаңгыс мен-не эштип таалаайн, хөңнүм ындыг.

Дилег

Даглар, хемнер, хөлдөр,
Далыгырже аппарыңар, мени.
Куштар, аңнар, чер, дээр,
Хуулгаазын күштү эккелиңер.

Ырылар, шүлүктер, бодалдар
Ынакшылды алгаңар, меңээ.
Чечектер, ыяштар, үнүштер,
Чаражымны улам каастаңар.

Чырык хүн, аяс дээр, айдың дүн,
Чаңгыс эжимни чуруңар, меңээ.
Бүзүрел, идегел, ынакшыл,
Бүрүнү-биле эглип келиңер.

Чогаал сайгарылгазы

Сайлыкмаа КОМБУ,
чечен чогаал шинчилекчизи.

«..АЯЛГА БООП МӨНГЕ ДАМЧЫЫР»

Биче-оол Доюндуп бодунуң бир «Мээң ырым» деп шүлүүнде ооң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга хамааржы бээр одуругларны мергени-биле сиилбип бижээн. Мынча деп: «Мээң ырым салгалдардан салгалдарже... чаңгыс демниг аялга бооп мөңгө дамчыыр». Салгалдардан салгалдарже дамчып чоруур ооң шүлүк, ырылары чиңгине тыва көрүштүү-биле, мергени-биле онзагайланып турар, оозу-биле сорунзалыг.

Шүлүкчү боду ырак Тес-Хем чурттуг, аңаа чурттап, ажылдап чораан. Найысылалдан ырак бичии көдээ суурга чурттап чорааш, хөйүнү бижип, чонунга сөңнээн. Ол беш номнуң автору: «Даг эзири» (1974), «Күзел ыры» (1984), «Кызыл чечек» (1978), «Салгакчылар» (1992), «Улар» (2001).

Б. Доюндуптуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы тыва критика болгаш чечен чогаал сайгарылгазынга база чырыттынып тургулаан. Ооң чогаалдары хөйүнү сонуургадып турганының бир херечизи ол ышкажыл. М. Доржунуң «Даг эзириниң чүглери», Ч. Кара-Күскениң «Бөдүүн кижии», Н. Ооржактың «Сөстү шилиир», Х. Ойдан-оолдуң «Боду үннүг болур», А. Монгуштуң «Демир-үжүү ылгын-на болзун», А. Сарыгларның «Чогаадыкчы тура-сорук» деп чүүлдеринде Биче-оол Доюндуптуң чырыкче үнгүлээн номнары сайгарттынып, үнелеттинген. Оларның кол утказында Биче-оол Доюндуп онзагай үннүг, талантылыг чогаалчы деп тодараттынган. Ылаңгыя ооң чаңгыс чер чурттуу чогаалчы Ч. Кара-Күске бодунуң

«Бөдүүн кижиге» деп чүүлүндө Биче-оол Сержиевич Доюндупту бөдүүн кижиге чүгө деп тодаргай чугаалап берген. Бо тодарадыл-гадан-на Б. Доюндуптуң дугайында хөйүнү билип алыр аргалыг бис. Мерген кижилер, угаанныг кижилер, ажилгыр кижилер кажан-даа, каяа-даа бөдүүн болур болгай. Ынчангаштын ол чечен чогаал бижип, чараш чүүлдерни биске билиндирип, сеткил-сагыжын өйүп чораан бодалдарын тө каап, номчукчуноң угаан-медерелинге база бир чырык күштү немеп чорааны ол.

Биче-оол Доюндуптуң чогаадыкчы арга-шинээн бир-ле дугаарында Тываның Улустуң чогаалчызы Сергей Пюрбю эскерип каан. Ол үеде улуг чогаалчы Тес-Хемге номчукчулар-биле ужуражып, чер-черде чогаалчыларга арга-дуза чедирип чоруп тура, баштайгы шүлүктөрин көргүскөн аныяк кижини эскерип, ону деткээн. С.Пюрбюноң айызын ап четтиргеш, ол чогаал ажылынче дидим базымнарны кылган.

Ооң «Күзел ыры» деп баштайгы шүлүү 1964 чылда «Тываның аныяктары» солунга парлаттынган. Оон бээр солун-сеткүүлдерге ооң шүлүктөри, бижээн чүүлдери парлаттынып чораан. Кожууну-нуң, совхозунуң мал ажил-агыйының сайзыралының айтырыглары, малчыннарының ажил-ижи, тыва чугаа культуразы, чаа үнген тыва номнар сайгарылгалары дээш хөй талалыг айтырыгларны солун-сеткүүлдерге ол үргүлчү чырыдып келген. Көдээ черниң, бодунуң үезиниң база бир мурнакчы үзел-бодалдыг кижизи турган деп чүүл моон билдингир.

Б.С. Доюндуп 1929 чылдың октябрь 1-де Тес-Хем кожууннуң О-Шынаага төрүттүнгөн. 1945 чылда Самагалдай ортумак школазын дооскаш, бүгү амыдыралын төрөөн кожуунунуң көдээ ажил-агыйынга бараалгаткан. Ол амыдыралды эки билир, кайгамчык солун, ханы уткалыг чуртталганы эрткен, көрбээни-даа чок, көдүрбээн хөнээ-даа чок, кылбаан ажылы-даа чок кижилерниң бирээзи.

Б. Доюндуп чечен чогаалга езулуг-ла «чытчы» кижиге чораан. Ооң шүлүктөриниң делегейинде хөй-хөй жанр хевирлери бар: лириктиг шүлүктөр, элегиялар, баснялар, тоолдар, балладалар, шүлүглелдер, ырлар, тураскаадыглар, йөрээлдер, үлегер домак-тар... Бижиттинген чогаалдары бодунуң жанр хевирлерлиг ис-демдектеринге сагыттынган чогаалдар болур.

Б. Дюндуп көдээниң ажыл-ижин шүлүктеринге дириг хевээр дамчыткан. Ооң кол чажыды: автор боду күш-ажылчы базымнарын мал ажыл-агыйындан эгелээн болгаш бүгү чуртталгазын аңаа тураскааткан. Ооң хөй-хөй чогаалдары көдээ ажыл-агыйга, малчын кижиге, мал-маганга тураскааттыганы: «Хоор аъттыг», «Чылгычы», «Хойжуга», «Кадарчызы болуксаар мен», «Бичии уруг болгаш хураганныг хой», «Кажар хуна», «Чулар дыны», «Теве малым», «Кулун», «Хымыс фермазының саанчызы», «Аът», «Исчи инек», «Кадарчының аялгазы», «Ийи буга», «Күчүүргек кошкар», «Өндүр таңдым өөр малы», «Малчын эшке», «Ишчи инек»...

Бо бүгү шүлүктерде көдээ ажылдың хөгжүмү, чурумалы каракка чуруттунуп, кулакка дыңналып турар. Ооң-биле чергелештир магадалдан күш-ажылче хандыкшылды номчукчунуң сеткилинге чайгаар оттуруп кээр күштүг чогаалдар болур. Төрээн Тывазынга, төрээн черинге ынакшылын олар база тода сөглөп турарлар.

...Шыгы-көгү чындың чыдар,
Чычыы биле торгу-ла ийин.
Чыгылып оъттаан өөр малы,
Чылып шимчээн хевис-ле ийин...

(«Кадарчызы болуксаар мен»).

Бо болгаш өске-даа чогаалдарда Б. Дюндуптун шүлүк бижиир хөөнү улусчу деп чүүл эскертинер. Улусчу аян, хөөн ооң чогаалдарын харын-даа улам шиник кирип, онзагайлап турар.

Кара чаштан ойнап өскен
Калбак шыктыг Белдир чайлаам.
Кажан шагда уттундурбас,
Хайыралдыг авам, ачам.

Хенче чаштан ойнап өскен
Кежиг-Аксы улуг күзээм.
Кезээ шагда уттундурбас,
Кээргенчиг авам, ачам...

(«Хөөрежип көргөн болза»).

Шак мындыг улусчу онзагай аян-сырын-биле шүлүктүн идея-темазын ажыдары-даа эптиг, идиглиг болуру чугаажок.

Черле ынчаш шүлүктеринден эгелээш-ле тоол, тоолчургу чугааларга чедир Б. Доюндуп чиңгине улусчу хөөннүг чогаалчы болуп турар. Ооң үндүрген номнарында «Бичии уруг болгаш хураганныг хой», «Үш оол болгаш бөрү», «Кажар хуна», «Комбу дарган», «Сайлык биле дилги», «Хамның буурааны», «Шоваалаң оол», «Пөштүң хомудалы», «Мерген угаанныг уруг», «Аът» деп тоолдар, тоолчургу чугаалар чогаалчының чончу сеткилиниң, улустуң аас чогаалын эки билириниң херечилери. Шак бо чогаалдар номчукчуга бир-ле бодалды, чүүлдү дамчыдып берип турар. «Мерген угаанныг уруг» деп шүлүктээн тоолдуң кол бодалы — акша-мөңгүн, эрге-дужаал эвес, а кижиге угааны дег үнелиг чүве чок деп бодалды илереткени ол. «Алышкылар» деп шүлүктээн тоол угаанныг, кижизиг чорук, дөргүл-төрөл кижилериниң боттарын хүндүлежири, дузалажыры, деткижери деп өндүр чаагай бодалды номчукчуларга дамчыдып турар.

Б. Доюндуптуң тоолдары, тоолчургу чугаалары, тоол аянын шүлүктери улустуң аас чогаалының жанр хевирлеринге чүүлдеш шынарларлыг. Оларда тоол аяны бар, болуушкуннарны катаптап турары, үени тода көргүспези, илби-шидини, хуулгаазын чүүлдерни чуруп көргүскени болур.

Б. Доюндуп чаш шаандан тура-ла чоннуң аас чогаал кавайынга өскөн. Ооң дугайында чогаалчы эжи Ч. Кара-Күске бодунуң бир чүүлүндө «... ол кырган-ачазының тоолдарын дыңнап өскөн» деп биске улам тода дамчыдып берген. Ол чүүл ооң чүгле чогаалдар бижииринге салдарлыг эвес, харын-даа талантызының хөй талалыг болурунга дузалыг болган. Б. Доюндуп уран чүүл көрүлделеринге үргүлчү киржип, чонга талантызын бараалгадып чораан: шүлүктээр, ырлаар, хөгжүмгө ойнаар... Б. Доюндуптуң шаңналдарының аразында ооң бир онзагай шаңналы — «Бүгү Россия көрүлдезиниң лауреады» деп хөрек демдээ ону херечилеп чыдар. Ол амыдыралының сөөлгү чылдарында Көдээ культура бажыңын директорлап ажылдаан. Бодунуң организаакчы, талантылыг чоруу-биле культура одааның чалбыжын өөскүдүп, хөйүнү, чонну хаара тудуп шыдаан-даа. Ол-ла бүгүнүң тайлымындан ук культура одаа амгы бо үеде ооң ады-биле адаттынган. Ол дээрге чоннуң аңаа хүндүткели, берген бедик үнелели болур.

Кандыг-даа кижиге — бодунуң үезиниң төлү. Ынчангаш үениң айтырыгларын ол чогаалдарынга чырыдып, үениң көрүжүн

илереди чораан. Б. Доюндуптуң шүлүктеринде Октябрь, Ленин коммунисттик партия, хамааты дайыны, Ада-чурттуң Улуг дайыны, С.Тока, С. Чурмит-Дажы, Кочетов, Звягинцев дээш оон-даа өске төөгүлүг болуушкуннар, төөгүнүң овор-хевирлери кирип турар. Шак ол шүлүктерден ол үениң тыныжын, байдалын болгаш чурттап эрткен төөгүвүстү билип ап болур аргалыг бис. Ол үелерниң идеялары шак ук шүлүктерде тода көскү.

Б. Доюндуптуң шүлүктеринден хөйүнү билип, хөйүнү өөренип ап болур арга бар. Бойдушту, дириг амытаннарны чуруп бижип тура, оларның онзагайынче, аажы-чаңының байдалынче кичээңгейни углап чораан. «Улар» деп чогаалда ол куштарның «даңгаар эртен киштежи бээри», «адар даңның хаяа чырыын уткуп алыры»-биле сонуурганчыг. «Куулар» деп шүлүкте бичии оолдуң кууларны чарашсынган, ада-иезиниң ону дыңнааш, өөрүп, «Ховар чаагай куштар-дыр ол, хоюспайн чор, оглум» дээн чагыы номчукчу бүрүзүңге чагыг болуп дыңналыр. Бир болуушкунну төөгүп турар шак бо шүлүк ханы уткалыг, делгем, чаагай бодалдыг чогаал. Б.Доюндуптуң 1975 чылда бижээни «Өндүр Тандым өөр малы» деп шүлүглели база ындыг шынарлыг. Өндүр Танды өөр малы дээрге те-чуңма, чээреннер. Кол лириктиг маадырны ада-иези таңдызының аңын-меңин камнаар, өй-хемчээл чокка өлүрбес деп чагып өстүрген:

«...Өндүр таңдың өстүрүп каан малы-дыр ол,
Өзүп келгеш, ону харын камгалап чор,...
Даштын чыдар кызыл-дустан уур-ла шааңче
Даарта аңаа чедирип каг, оглум» — дээрлер.

Кижини бүрүзүңге езулуг кыйгы чогаал деп үнелээр болза, шын болгу дег. 1975 чылда бижиттинген шак бо чогаалда айтырыглар ам улам чидигленген болгаш, идеялиг утказын чидирбээн.

Б. Доюндуп — бодунуң үезиниң, чонунуң езулуг үнү болгаш чоргааралы деп ооң чурттап эрткен амыдыралы болгаш бижип чораан чогаалдары биске дорт-ла сөглөп берип турарлар.

И.БАДРАНЫҢ «АРЗЫЛАҢ КҮДЕРЕК» ДЕП РОМАНЫ

*«Ук чогаал салгалдар дамчып, төнмөс
оруун үргүлчүлөп, кижилернин амыдыралга ынакшылын,
төрзөн чери, чону дээш чоргааралын, хей-аьдын көдүрө бээр»
С.Ө. Тамба*

Тыва Республиканың Чазак Даргазынның чылдың тыпсыр литература болгаш уран чүүлдүң премияларының дугайында доктаалда шылгараңгай база ниитилел ужур-дузалыг чогаалдарны демдеглеп шаңнаарының дугайында айыткан. Тыва Республиканың С.А. Сарыг-оол аттыг литературлуг премияга төлептиг чогаал дугайында чүүлүвүстү киирдивис.

Сөөлгү он чылдарда көскү, ылап-ла чоннуң сагыш-сеткилинден үнген ышкаш, тодаргайлап чугаалаарга, чоннуң сагыш-сеткилиниң, угаан-бодалының илередикчизи болган база тыва уран сөстү чараш, мерген ажыглаан бедик деңнелдиг уран-чечен чогаалдар эвээш эвес. Оларның эң-не көскүлери М. Б. Кенин-Лопсанның «Читкен уруг» деп романы (2000), Э. Мижиттин «Казыргылыг кудуктуң кыйгызы» деп проза-шүлүктер ному (2002), бурунгу тюрк бижимелдерни литературлуг тураскаалдар деп үнелеп, ном кылдыр белеткеп үндүргени «Күлтегин» (1993, 2003) база И. Ү. Бадраның «Арзылаң Күдерек» деп романы (1996) деп бодум хуумда сонуургап, онзазынып көрдүм.

Ол ышкаш адаанывыс премияга тааржып, хамааржып болгу дег шинчилел ажылдарынга Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң дыл эртемденнериниң белеткээни «Тыва дылдың тайылбырлыг словары» (2003) — тыва литературлуг дылды чурумчудуп байыдып сайзырадырынга улуг үлүг-хуузу дээш база чечен чогаалдың үндезин дөстөрүн бистерге айтып турар М.Б. Кенин-Лопсанның ийи дылда белеткээни үш кезектиг шинчилел ажылын адаары чугула. Ол болза «Тыва хамнарның алгыштары» (1995), «Тыва хамнарның торулгалары» (2002), «Ойтулааш. Ынакшылдың кожаңнары» (2004). 2008 чылда сураглыг эртемденниң «Дыхание черного неба» деп аттыг дөрткү ному үнген.

Ниитилелге салдарлыг шылгараңгай чечен чогаалды өскелерден ылгап демдеглээр сорулга салган болганывыста,

литературлуг чогаалдың эң-не көскү, дээштиг күжү болза — чогаалда идеялар болгаш чогаалдың дылы болур деп көөр бис. Уран-чечен дылга чогаалчы угаан-бодалының, сагыш-сеткилиниң сүүзүнүн, хамааты туружун чогаалынга чуруп көргүскен болуушкуннар, маадырларның овор-хевирлерин дамчыштыр илередир.

Иргит Үжүмеевич Бадраның 1996 чылда чырыкче үнген «Арзылаң Күдерек» деп романын ында кирген **идеяларның, бодалдарның ханызын, чуруп көргүскен болуушкуннарның делгемин, дылының байлак чаражын онзазынып көргеним-биле бо чогаалдың амгы тыва литературада уран-чечен деңнели бедик чараш чогаал деп үнелеп, С.А. Сарыг-оол аттыг литературлуг премияга төлептиг чогаалдарның шилиндээ болган деп бодалымны илередикседим.**

«Арзылаң Күдерек» — 1996 чылда парлаттынган роман дилогияның бирги ному болур. Ук чогаал төөгүлүг романнарга хамааржыр. Ол Тываның төөгүзүндө чоннуң национал бот-медерелиниң тыптып база быжып келген төөгүлүг үезин көргүскен чогаал. Үш кезектиг роман. Болуушкуннар 1840-1895 чылдарда болуп турар.

Бирги кезээнде чогаалдың кол маадыры Күдеректин адазы ыраажы Эзирбенниң амыдыралын чураан.

Бирги эге: Агарның ховузу. Кайгап ханмас чараш делгемнер. Тараа кескен аныяк оолдар. Өгбези Апак ирейниң оларны магадап көрүп олуары. Ховунуң делгемнеринден дыңналган кайгамчык аялга. Эзирбенниң дошпулдуурлап ырлааны. Тыва аялгага гимн. Эзирбенниң «аза ыдынче» уткуй аъттыг чорупканы. Бирги эгеде, эге арыннарында автор чогаалда көдүрген кол бодалдарның сайзыралын ужуктап каан. Ол болза: бирээде, чоннуң чемгерикчизи Тываның кайгамчык чараш, бай-байлак бойдузу; ийиде, чоннуң ажил-амыдыралы, тараа кескен оолдарның чурумалындан күш-ажылга гимн-йөрээл дыңналып турар; үште, тыва чоннуң эгээртинемес байлак сагыш-сеткил культуразы тыва аялгага гимн-йөрээлден билдинер; дөрте, салгалдарның быжыг харылзаазы — Тываның келир үезиниң магадылалы деп көстүп турар.

«Арзылаң Күдерек» деп романда кирген бо бодалдар, тема, идеялар сюжеттиң шугумунга сайзырап чоруй, чогаалдың кол бодалы, чогаалдың идеязын ажыдарынга идиг болган. Чогаалдың идеязы ооң адында колдуунда илереттинген болур. Кол

маадырның ады-биле адаттыгнан романның чогаадыкчы сорулгазы: тыва чоннуң бир мөзүлөш, төлөптиг маадырының портредин, омур-хевирин чуруп көргүзери. Идеязы — «*Таңды-Тывазының чаңгыс аай күрүне кылдыр*» боттанып, чаңгыс чон бис, ниитилел тургузуунуң чөптүг болурунга киржиپ болур бис, киржир уjurлуг бис деп үзел-бодалдар XIX вектиң төнчүзүнден-не Тывага арат чоннуң иштинде быжып, сайзырап келгени.

«Арзылаң Күдерек» — чоннуң национал бот-медерелиниң быжып келгенин көргүскен роман.

Романның ийиги кезээнде — Күдеректиң өзүп, доругуп, кижини бооп боттанып келген чылдарының дугайында тоожуп бижээш, тыва чоннуң төөгүзүнүң, культуразының солун барымдаа-фактыларын чуруп көргүскен. Ол болза: чаштың үш харлаанында дөргүл-төрөлдөргө аразынга бажын кыргаан байырлал езулалы; дүжүт оваазынга 16 харлыг оолдуң шүүлгени; аныяктарның өг-бүлө тудуп, адазының чер-чуртунга чаа өөн ээлеп артканы; 1884 чылда Самагалтайга чарылга таңныылынга тургаш, амбын ноян кожуунунуң мөгелериниң Хемчиктиң кайгалдары-биле танышканы; 1885 чылдың чазынында Улаастайга тыва тура халышканнарның бажын кестиргени; ол-ла чазын Улаастайга тыва мөгениң шүүлгени; моол, тыва мөгелерниң найыралы, оларның чаңгыс аай күзел-соругдалы.

Романның ийиги кезээнден XIX векте Тывага амыдыралды хөй талаларындан көргүскенин эскерип болур бис. Чогаалдың тематиказының делгеми — ажы-төлдүң өзүлдөзүнге улустуң ыры, тоол, солун чугааларның улуг салдарлыгы; өг-бүлениң кышка белеткел ажылдары, «чаңгыс көрнүрлер» дугайында легенда; тыва хүрештиң чурум-езулалы болгаш этиказы; мөгениң күш-шыдалын сайзырадыр белеткели; амбын ноян кожуунунуң мөгелериниң Самагалтайга 16 хар четпээн Хемчик оглун хостааны база Улаастайга Монгуш Садыаажыкты хостаа-нынга киришкени; Улаастайның чурумалы; Анды — алышкылар езулалы деп сценалардан көскү.

Романның үшкү кезээнде Күдеректиң ниитилел чергелиг болуушкуннарга киржип, чоннуң оглу, төрө херээнге эр туружун илередип шыдаар бооп быжып келгенин көргүскен эгелер кирген. Болуушкуннарның сайзыралы — сюжет — мында бичии-даа кошкавайн, үстүндө адаанывыс кол бодалдың сайзыраарынга идиг болган: 1886 чылда Күдерек Моолдуң найысылалынга

Улуг-Хүрээге шүглүп кээр; ол чоруу дээш Улаастайга хоругдаткан тыва дургуннарның кинданынга суктурган; Бээжинден Улуг-Чин тээп келген Моолдуң чаан мөгези Лодайны Күдеректиң төрөл бөлүү, эш-өөрү-биле хүндүлөп хүлээп алганы; Улаастайдан 1885 чылда дестиргени Монгуш Садыяажыктың Тывазынга чанып келгени, ооң-биле найыралы; 1895 чылда Өлзей-Очур амбын ноянның орнунга ызыгуур салгап олурган Комбу-Доржу мээреңниң Тываның тоо быдарап аңгыланырын болдурбас дээш Күдеректи Даа, Бээзи кожууннуң нояны Хайдып Үгер Даазынче аъткарганы болур.

Чогаалда кирген маадырларның овор-хевирлерин дамчыштыр авторнуң илередиксээни идеялар илерээр. Чижээ, чаан мөге Лодайны Күдеректиң чээни аныяк, өзүп оар мөге Ловай кашпагай, дидим сорукутуу-биле октаптар, а Күдеректиң Мидий чээниниң оглу Чадаанада 7-8 хире харлыг бичии оолак Норбу аңаа:

«А сен мөге кижиге сен бе? Сен Моолга шүүп турган мөгедир сен. Ээй, мөге, девип көрем! Мени девип өөредип кал! Ам-даа деви!» — деп чугаалап турар. Мында салгалдарның тудуш харылзаазы — келир үениң овор-хевири көстүп келген.

А Чадаанада Монгуш Өлзей ашак-кадай, оларның уруу Сендең, Монгуш Садыяажык, Хайдып Үгер Даа оларның овор-хевирлеринден Хемчик чону төрөлзирек, найыралчы, олар-биле чаңгыс чон бис деп идея илереп келген.

Төре херээнде төлептиг маадырларның овор-хевирлеринден: Иргит сумузун чагырган Алдын-Чайзаң, чызаан черинде Тасмаанчык болгаш Ырышпан оларның овор-хевирлеринден төре херээнде төлептиг бүдүштүг кижилер — чоннуң чоргааралы, чоннуң даяныр күжү болур деп угаадып турар.

Уран-шевер Энгисмааның овор-хевиринде — ынакшылдың темазы, Барыс-Хөө агайда — хөй чылдарда оглун манаан иениң овор-хевири илереттинген.

Иргит Бадраның «Арзылаң Күдерек» деп романында кирген идеялар, чараш мерген бодалдар, чогаалдың дылының уран-чечени-биле, сөстөрнүң чигези-биле номчукчунуң чүрээнге чедип, бөгүн аныяк өскенни кижизидеринге ажыглап болгу дег эстетиктиг салдары күштүг номнарның бирээзи болур. Кижини чуруп

көргүзөрдө, кижиниң мөзү-бүдүжүн үнөлөп айтырда, хереглээн синонимнер, эпитеттер бо чогаалда эвээш эвес. Чижээлээрге,

Кумай — «хедери ана буруй берген мал-ла», Албарак — «шала кайгал сойлу, арай мегелептер, чүве ойзур, таарыштыр чугаалаар, былдамыш чүве» дээш оон-даа өске.

Азы ийи мөгениң чурумалы: «Өкпеленчиг бичии, чолдак кара Ловай, олурган ха-төрелдериниң баарынга девип чедип келгеш, борбак кара дөңмектерин часкап-часкап, ээп кээрге, Лодай эмиглерин соодур суйбап каап, Ловайже кээргээн, чаптаан хевирлиг көрүп турган».

Тыва аялгага гимн-йөрээл деп адап алганывыс кезекти сактып номчулунар: «Та кайы шагдан, кандыг ада-өгбеден дамчып келген аялга чүве, тыва кижиниң сеткил-сагыжын куюмнадып, уярадып, тааладып, чүлдү-чүрээ шимирткейнип, хөңнү көвүдөп, көксү-хөрээн долуп кээр дыңгылдай кандыг-даа чугаа-соот, маргыш-чогуш, шынзыдышкын чокка ооң бүгү бар мага-бодун, салым-чолун, төөгүзүн, келир үезин тоожулап, сымыранып домактаны берген ышкаш хаара тудуп, эжелей бээр. Шак ол аялга, ылаңгыя черге чорааш, төрөөн черниң бойдузунга эргеленип, чаңгыланып, бирде ырап, бирде чоокшулап хоюңнады бээрге, аңаа деңнээр мерген хөгжүм-даа, ыры-шоор-даа каяа турар. — Оларга (оолдарга — Д.У.) ол үеде аялганың теви-биле карактарыңа Тыва черниң магадап ханмас чараш тайгалары, шынаа-шыгы, ак-көк хемнери, казылганның кара туруг, шорааннары, чалгып чыдар терең, делгем хөлдери, оон эртсе буурул төөгүнүң ыыт-даажы — муң-муң аъттарның былгырганы, муң-муң эзеңгилерниң шыңгыраажы, хүнге чайнаан хылыш бистиг мезилерниң одун кызаңнадыр соккулашкан даажы, балыг-бышкын дайынчыларның уе-човууру, терең хем дег аккан ханның кызылы, аткан муң-муң согуннарның чииртим сыйылаажы, тулчуушкуннуң диңмиттиг коргунчуг даажы, өртең хуюк өглер, бузук, чарык хүрээ-хииттер, суурга, шивээлер чуруттунуп, дыңналып турган чадавас. Азы хып дээн аныяк эрниң эргим кызының эриннерин эң-не баштай ошкааны-даа, дун кызын божуп чыдар күжүр иениң уе-човууру-даа, төк кээп дүшкен чаштың баштайгы алгызы-даа — чүс-чүс малдың алгы-кышкызы, эткен даажы, аңчының аязының тырткан кирижиниң ырлаары-даа, адазының өлүп чыда, эр чаңгыс оглунга сөөлгү чагыы-даа — шупту мында сиңнигип, дыңгылдайның аялгазы бооп хуулуп, биригип, чаңгыланып турган...».

Чижектер хөй, харын-даа романны катап номчуп, бүрүнү-биле чижеглеп киирер күзел тыптып кээр. Парлалгага ниитилел деңнелдиг үнелелди бо ном дуржулгалыг номчукчулардан алган. Оларның көскү чижээ: Семен Оюннуң «Улуг-Хем» сеткүүлүнге бижээн чүүлдери, ол ышкаш башкылар база-ла бо солун чогаалды оюп эртпээн, олар ону демдеглеп, бо хүннерде ажыглай бергени өөрүнчүг.

Күдерек мөгениң овор-хевири тыва аныяк өскенге төлептиг, бүдүштүг, үлегер алыр маадыр болур. Ооң чугулазын бөгүн, делегейниң культуразы бистиң амыдыралывысче ажык кирип, а ооң-биле кады даштыкы, дайынзырак, чүве тооксавас туруш кинофильмнер, телевидение, компьютерде оюннар дамчыштыр эртен-кежээ бистиң бажыңнарывысче шургуп кирип турда, чаш ажы-төлдүң быжыкпаан баштарынга боттарының дайынзырак, дазыл-дөзү чок, төрөл бөлүк билбес идеологиязын тарадып турар үеде тываларның үндезин дөстөриниң быжыын, келир үеже чырык сеткилдиг көрүжүнүң ылаптыын көргүскен чогаалдар кончуг херек.

Бистиң хоочун чогаалчыларывыстың бирээзи Иргит Үжүң-меевичиниң 1932-68 чылдарда бижип кааны «Арзылаң Күдерек» чөптүг үнелелди алырынга бүзүрээр-дир бис.

Орлан НОРБУ,
*Өөредилге сайзырадыр федералдыг
институттун аспирантызы, Москва*

ЛИРИКАНЫҢ СӨЗҮГЛЕЛДЕРИН ӨӨРЕНИКЧИЛЕРГЕ БИЛИНДИРЕРИ

Чечен чогаал башкылаашкынының чугула сорулгаларының бирээзи — өөреникчи кижиге чогаалдың сөзүглелин болдунар арга-биле чедингир билиндирериниң байдалын тургузары болур. Ынчангаш лириктиг чогаалдарны өөредип турда, өөреникчилерге ук чогаалдарның утказын чедингир билиндирип алыры нарын методиктиг айтырыг. Ооң-биле чергелештир, эпиктиг болгаш шии чогаалдарының номчукчузундан ийикпе, азы көрүкчүзүнден бо айтырыг эвээш кичээнгей негээр деп бодал бисте чок. Ынчалза-даа янзы-бүрү болуушкуннарны, хөделиишкиннерни

көргүзүп азы тоожуп турар чогаалдарның утказын билиндиреринге деңнээр болза, кижиниң иштики бодал-сагыжын, даштыкы болуушкуннардан хамааржыр иштики сеткил-хөөннү илереткен лириктиг сөзүглелдер чогаал башкызындан бир янзы күжениш-кинни негээр дээрзи маргыш чок. Ук күжениш-киннер авторнуң хууда делегей көрүүшкүнүнче болгаш ооң поэктиг дылынче дүлгүүрнү тыварынче угланган боор.

Литература методистериниң санап турары-биле, бодалдарның ханызы, байлаа болгаш дыгый болганы база лириктиг маадыр-ның сагыш-сеткил хөлзээнин өөреникчилерге билиндирип алыры нарын бооп турар. Поэзия дылы тоожулал чогаалдарыныындан допчу боорда, ишкири-биле, бир чүүлдүң кылдыныын өске чүүлге хамаарыштырып, доора утканы көвей ажыглаары-биле ылгалдыг. Поэзияга дылдың эгоцентриктиг элементилери колда-дыр ажыглаттынар болгаш, лириктиг маадырның сеткил дойлууш-кунун, өөрүшкүзүн, хилегдел-муңгаралын, иштики балыгларының аарышкызын дамчыдып, ол ышкаш даштыкы болуушкуннарга авторнуң сеткил-хөөнү сиңниккен хууда хамаарылгазын илередир.

Литература методиказы хөй кезинде лириканы номчуурунче болгаш ону сайгарарынче угланган айтырыгларны шиитпирлеп чаңчыккан. Ынчап кээрге, лириктиг сөзүглелдин утказын билиндирери дээрге-ле, ук ажылдарның алыс өзээнде турар кол айтырыг болур. Ынчалза-даа сөзүглелдин утказын тайылбыр-лаары интерпретация-биле сырый холбаалыг болгаш, алызы герменевтиканың кол айтырыы болур, база ол ышкаш философияның адырларын, билип алыышкын теориязын база сонуур-гадып турар. Оон аңгыда литература шинчилээр эртемде база сөзүглелдин утказын билирин болгаш тайылбырлаарын оюп эртпейн турар. Сөзүглелдин утказын билири *сөзүглелди чазып тодарадыры* болгаш *тайылбырлаары* деп хевирлерден тургустунган дээрзин сураглыг литература шинчилекчизи М.М. Бахтин чамдык ажылдарында айыткан.

Чечен чогаал башкылаарының методиказы сөзүглелдин утка-зын билиндирер талазы-биле бергедээш-киннерге бо-ла таваржып турар. Кайы бир чогаалдың сөзүглелиниң утказын үндүр тайыл-бырлап тургаш, ук чогаалдың алыс утказын ханы билбес болга-нындан өөреникчилер ниити сөстөр-биле кызыгаарлаттынып каар. Чижээ:

Калбак ногаан аргалардан

Хадың, шарлан алдынналып каттыржып кээр

деп одуруглар биле

Хадыңнарның алдын хөрлүг дылы-биле

Калбак арга ишти-хөңнүн сөглөп каапты

деп одуругларны номчааш, өөреникчилер «чогаалчы күскү арганы чуруп көргүскен» деп эреңгей харыылап болур. Шынап-ла, олар чоок уткаларлыг, дөмей ышкаш сагындырар, а херек кырында ында ылгалды эскерер болза, аажок улуг. Бир дугаар үзүндүдө С.Сарыг-оолдан сергек хөөн тарап, арга-арыгның делгемин, авторнуң аңаа чоргаарланган сеткилин көрүп болур. А шала дойлуушкуннуг, муңгак сеткилди Есенин илереткен. Бир эвес Сарыг-оолдуң күскү аргазы ам-даа «каттырып» турар болза, Есенинде кударанчыг аянны дамчыдып турар. Сарыг-оол-даа, Есенин-даа күскү арганың овур-хевирин чурааннар, ынчалза-даа чүгө бир арга каттырып, а өскези ишти-хөңнүн сөглөп каапканыл деп айтырыгга өөреникчилер харыыны бээр ужурлуг. Мында кол чүүл, автор бойдус чурумалын поэтиктиг дыл-биле чуруп тура, бодунуң сагыш-сеткилиниң байдалын согажалап илереткен. Эстет философ Х.Ортега-и-Гассеттин бижээни ышкаш, «чурукчу долгандыр турар делегейни чуруп тура, бодунуң сагыш-сеткилин база аңаа чажырып каар». Үстүндө ийи аңгы шүлүктө одуругларда «каттыржып кээр» болгаш «ишти-хөңнүн сөглөп каапты» деп сөс каттыжышкыннары авторнуң бойдус чурумалындан бодунче шилчий бергенин херечилээн дүлгүүрлер болур.

Есенинниң лириктиг монологунда ийи-ле одуругда өңнээшкин болгаш сөстүң уран илбизи — метафора ажыглаттынып, орус бойдус чурумалы кайгамчыкты-биле лириктиг маадырның сагыш-сеткилинге холужа берген. Ооң лирикасын өөредип тура, Есенинниң поэзиясында эпитеттер, деңнелгелер, метафоралар анаа-ла шүлүктү каастап турар эвес, а шүлүкчүнүң сеткилин долузу-биле илередиринге улуг ужур-дузалыг болуп турарын айтыры чугула. Есенинниң лирикасында номчукчу биле шүлүкчүнүң сагыш-сеткил холужулгазы бистиң чүректеривисти удаа-удаа соп, шүлүкчү-биле кады өөрүп, муңгарап, ынакшып, хүннежип, ыглап, каттырып турар апаарынче углап турар.

А Сарыг-оолдуң оран-чурттуң каазын магадап шүлүктээринге хандыкшылы, тыва чогаал шинчилекчизи А.Калзаңны-биле алырга, хамыкты мурнай улуг орус шүлүкчүлер Пушкинниң,

Некрасовтуң салдары-биле төрүттүнген. «Оран-чурттуң мага ханмас көрүштүг шырайын, улустуң амыдыралы-биле холбаштырып тургаш, улам чараш, тааланчыг кылдыр чурууру – Сарыг-оолдуң бойдус лириказының бир күштүг шынары» деп сураглыг критик демдеглээн.

С.Сарыг-оолдуң күскү үеге сеткил ханыышкынын улаштыр көрүп болур:

Сентябрь ай – чурукчувус
Шевер чажыт холу-биле
Хемнер эрии, эзим-сында
Хевис аргып эгеледи...

База-ла күскү үени чеченчидир көргүскен одуруглар. Сентябрь – календарь езугаар күстүң баштайгы айы. Ынчан бүгү оът-сиген быжып, бүрүлөр кызып ийикпе, саргарып, а шиви, пөштер ногаан хевээр артып, долгандыр турар агаар-бойдус өңгүр, каас өңнер-биле долар. Ынчангаш күстүң чараш-каазын магадаан автор ону «чурукчу» деп чеченчидип адаан. Чамдык черлерде тарааны азы сигенни кезип кааптарга, аңгыстар бир тускай ылгалып, авторга хевис кылдыр сагындырганын өөреникчилер тайылбырлап үнүп кээр сорулга-биле ажылды башкы чорудар. Степан Агбаанович тос айның чечен окур-хевиринде кандыг хөөнүн илереткенил? Бирги одуругдан-на позитивтиг аян тодарап кээр. «Чурукчу», «шевер хол», «хевис аргып» деп сөстөр, сөс каттыжыышкыннары чогаалдың «бойдузун» аяс болдуруп, чырыт-пышаан, авторнуң азы номчукчунуң мага ханган, оожургалдыг, дыштыг сеткилин көргүзүп турар.

А бо бүгү үр эвес чараш-каастың сагыш-сеткилге куюмнанчыын илередири аас чогаалындан салгаттынган чаңчыл болур. Н.Куулар «Күзүн» деп шүлүүнде күстүң сарыннанчыг хылдарынга автор дээй кааптар:

Чайлагларның хөглүг ырын
Чанган куштар алгаш барган.
Орай күстүң сарынналын
Оол, кыс бүдүү кожаңнашкан.

«Алгаш барган», «кожаңнашкан» дээн илередиглерде сагышка куюм, бир-ле муңгак хөөн барын өөреникчилер эскерип

билген турар ужурлуг. Ону тодарадырынга аянынг, шын номчулга улуг салдарлыг.

Лириктиг чогаалдарда илереттинген бодалды өөреникчилер шын тодарадып билирин чедип алырда, сөзүглелде авторнуң сагыш-хөңнүн илереткен өзек сөстөрни шын тодарадып алыры чугула деп демдеглевишаан, ук чогаалга тема галазы-биле дөмейлешкек, азы удурланышкак лириктиг шүлүктү шилип алгаш, деңнелгелиг сайгарылганы чорудары күзенчиг. Сагыш-сеткили дойлуп, хөлзевес кижиге поэзия өлүг дээрзин В.Белинский чугаалавышаан, лириктиг чогаалдарны өөредип тура, шүлүкчүнүң бодалдары, сагыш-сеткили биле номчукчунуң иштики делегейиниң аразынга тургустунар харылзааны чугулалаан. Психологтарның бодалы-биле алырга, өөреникчилер 5-6 класстарга бодунуң дугайында эвээш боданыр болган, бодап турар чүүлдерин дорту-биле чугаалаар бооп турар. Номчаан чүүлү-биле холбаштыр оларда тыптып келген бодалдарны бо класстың өөреникчилеринден дорту-биле айтырып болур. Олар амдыызында чогаалдың утказын долузу-биле билип ап шыдавайн-даа турар болза, ооң кол пафозун билирлер, оон аңгыда оларның кичээнгейи боттарынга таарышкан окур-хевирлерже болгаш чурумалдарже кол угланган боор. А авторнуң бодалын, сагыш-сеткилин олар ожаавайн барып болур. Ынчангаш, уран сөстүң күжүн билип, тоожукчу, азы лириктиг маадырның сагыш-сеткилинче кичээнгей салырынга өөреникчилерни өөредип эгелезе чогуур. Ынчаар өөредип каан уруглардан авторнуң бодалын чугулалап, сөстө ажыт бодалды билдинди сайгарар болгаш чогаалдың утказын эки тодарадып билир өөреникчилер үнөр дээрзи чигзиниг чок. Оон аңгыда, уругларның делегей көрүүшкүнү делгемчип, чараш чүүлге ынак, байлак сагыш-сеткилдиг кижилер болур дээрзинге магадылал бар.

КУУЛАР Черлиг-оол

**«Тос эртинениң» бирээзи —
М. Кенин-Лопсанның чогаал делегейи**

Кыржаң соок хун. Кыштың айы, Шагаа бүдүүзү. Кырган өңнүүмнүң казанаанче бар чор мен. Дужумда бажыңның көзенээнде кызыл чечек чалбыышталдыр хып тур.

...Сураан урууң
Мында дээнзиг,
Судалымны
Бырлаңадыр
Салбаан менче
Чаяр чечек!

1957, 1974

Кенен-оолдуң 22 харлыында бижип каан шулүү-дүр. Оон бээр 53 чыл эрткен. Кайгамчык-ла уян болгаш чиге топтуг ханы утка! Моон соңгаар чеже-даа чыл эртер болза, өске үениң чалыы, чараш ажы-төлүнүң судал-дамырын «бырлаш» кылыр чурумал. Тыва дылдың алдын будуктары-биле чуруттунган бо одуругларның артында Ростислав Кенденбильдин, Алексей Чыргал-оолдуң аныяк үннери, арын-шырайлары ол көзенекти өттүр менче база хүлүмзүрүп келгензиг.

Шимчээшкинни бийир-биле доктаадыптар туураан улуг чурукчу дег, шүлүкчү өңнүүм ыштыг өггө төрүттүнген. Ынчалза-даа ол үе Хөндергейге, Сүт-Хөлге, Өдүгенге — каяа-даа бол, кайгамчык арыг харлыг, арыг агаарлыг турганы-биле база ол үениң кижжи мөзүзү, төрзэн бойдузу ышкаш, арыг-чаагай, бай быжыг турганы-биле тыва чоннуң мурнундан делегейге «дириг эртин» деп чарладыр аас-кежик эртемден, чогаалчы эживиске таварышкан.

Кым-даа кижини ие кижиге төрүп каар. Өг дүндүүндөн сылдыстар, Ай көстүп турар. Кижиге база сылдыс ышкаш, бөмбүрзекке хамаарыштыр алыр болза, удуп-даа чыткаш, «өг» деп космос корабли-биле октаргайга ужугуп чоруур деп билзе чогуур. Авазын ол эң баштай каяа, канчаар танып алганын мынчаар чуруп бижээн: *«Авырганнар будуун кыргаан агбан шеттиг дөңгө келдин. Шогжаң харны ооргазында чонап алган хаяа келдин. Анай чылгаан өшкүң көргөш, аяар мени дүжүргөн сен. Авай, мени бедик дага аңга баштай үндүргөн сен».*

Ие дугайында шүлүглелден бо каш одуругда безин авторнун намдарынга хамааржыр дыка-ла хөй чүүлдер дириг хевээр көстүп кээр-дир. Хая ак харны «ооргазында чонап алган» шары азы кижиге-даа ышкаш... Кенин-Лопсаңның чогаалында кижиге биле бойдус кезээ шагда бир аай тудуш гармониялыг. Моон шүлүктери тыва тоолдарның хөгжүмүнүн дазыл-дамырындан төктүп үнүп турарын школачы, сургуул чылдарымдан эскерип кааш, ооң эзининге алзы берген мен.

...Уругларын удудуп кааш,
Узун кезээн улай одаар.

Удуур чыргал кайын турар,
Улаан бөрү сагыш аартыр.
Дүне дашкаар авам үнгөш,
Дүүрге боолап, кыштаан эргир.

Соок өггө ие кижиге даң бажында кымны мурнай тура халыыр. Мал-маган, ажы-төлү деп амыдыралдың кижиден салдымас чалгыннары ону хөй удутпас. Ол одун сүүледи кыпсылкан. Шайын хайындыргаш, үстүн, дашкаар үнүп, таңдыларже, кудайдыва өргүп, сымыранып тейлеп турар.

...Чалгый пашта бышкан арбай
Самнап шураар, чарылгылаар.

Адар даңның херел-чырыгы
Дээрде шолбан хойзуп турда,
Авам дерин чодуп оар,
Деспи бусту тынып чыдар.

(Чогаалдар чыындызы. 1975, том I ар. 152)

Ажы-төлүнүң аскы-хырны дээш, арбай хооруп орап ава. Чогаалчының кончуг аныяанда бижип каан отта паш, ында дазырткайндыр быжып турар арбай караамга көстүп, кулаамга дыңналып келди!

Монгуш Борахоевич келир үени өттүр көөр дыыжы сеткил-бодалдың шүлүкчүзү. 1956 чылда бижээн ооң *«Чаараарган көвүрүг»* деп чогаалы келир үеде чартык векти баш удур өттүр көрүп каан ышкаш, хөй-ниити чидиг чаңгылыг болган.

... Үер чазын тевискизин булчудупкан
Үгдереңгей көвүрүгге достурдуvus.

Бо одуругларда озал-ондак болу бээрин, баш удур оштап, эндевээн.

2006 чылда боор, Мөңгүн-Тайга кожууннун кадыр-берт хемин кежир туткан көвүрүгнүн «чаараарып» үрелгенинден, аңа машина аңдарылгаш, элээн каш кижилер амы-тынындан чарылган. Инженер-техниктиг ажылдакчылар баш удур эки кичээнип көрбөс болза, чүгле Тывада эвес, өске-даа черлерде хөй-хөй көвүрүглер, харын-даа хөй каът бажыңнар адаанда тавааның шимчел союлганындан дыка коргунчуг озал-ондак көвүдээн.

Үе-шагның шапкын эргилдезиниң «дугуйунун адаанга» таварышкаш, экономиктиг хоозурал-биле демчээрештир, ылаңгыя биче буурай чоннарның дыл, культура, чаагай чаңылдары дыка когарап турар. Сөөлгү 15-20 чылдар дургузунда төрөөн чонувустун угаан-бодал байлаан хөгжүдүп чораан чогаалчы, чурукчу, композитор кижилерниң эрге-туружун күрүнениң талазындан чедир үнелеп көрбезинден ооң хөй-ниитиге үнө-хүндүзү дыка кудулаан. Ам харын тыва Чазаавыс ол айтырыгга оттуп-даа келген ышкаш, бистерниң-биле бир янзы чугааны көдүрүп турлар. Кандыг-кандыг үре-түңнелдиг болурун амыдырал көргүзө бээр боор.

2010 чыл — туризмниң чылы. Оран-чуртувустун онза чараш Теве-Хая, Кыс-Халыыр, Кара-Чода дээн чижектиг черлерин өскээртен келген аян-чорукчуларга сонургадыры-биле *«Тос эртине»* деп төлевилелде уран чогаадылга конкурстары чарлаттынган. Бойдустун хуулгаазын каазы-биле тыва кижиниң сеткил-сагыжының бай-каазы деп номинация база тургу дег.

Кижиниң иштики делегейи, сагыш-сеткилдинң экологиязы деп номинацияга Монгуш Бораховичиниң “*Тениң самы*” деп романы биле шүлүк чогаалы база кирип болур-дур.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

Чаат

Сериин тайга бажын тептим,
Семдер шиви чаадын көрдүм:
Адан тебе чоғдуру дег,
Аласталдыр астынган тур.

Суудур-суудур дырап каанзыг
Сула баткан дадаазын чаат
Изиг оъттуг хову далдаар
Иви малдың эмзиг чеми.

Кылын хар чаар — иви малым
Кырлап маңнаар — дээрже бедиир.
Өрү чааттар кудулап кээр,
Өйлөп оъттаар — күжү кирер.
1969 ч., ноябрь 18, Эрзин суур.

Кыштын шүлүкчүзү

Башкы харлар дагны, шөлдү
Маңган кылдыр будуп каапты.
Хараачыгай кызыл элден
Хайгыыл кылып ужуп үндү.

Чочак шиви будуун чаткаш,
Ожук харны дозуп алган,
Чогаал бижиир шүлүкчү дег,
Оожум-шөлээн боданып тур.
1962.

Частын шапкынчызы

Артыы дагдан койгун дүне
Алгангылап тура хонду.

Кара торга даңгаар эртен
Каргыраалап эде берди.

Көшкен булут хөлегези
Черниң кырын сыйбап келди.
Хөөремиккей чайындылар
Чедер черин сурай берди.

Душтуум кыстың холдары

Даглыг черниң төлдериниң чүрээ дидим.
Тайгадыва тооруктап чорупкан бис.
Семдер пөштүң орту чедир үне бердим.
Сеңээ тудар таңдым кежиин шилип алдым.
Чеми бышкан хүрең тоорук дүжүрүптүм.
Черге чедир тоглатпайн, дозуп алдың.
Шугулдаксап, пөштүң бажы чайганырга,
Кавыыргааштың, будуктардан туттунуптум.
Шуурган келгеш, мени хоора силгипсе-даа,
Камныг холуң мени дашка моңнатпас боор.
1955

Лариса Петровна Кенин-Лопсан (Четверякова) родилась 3 марта 1930 года в г. Армавире Красноярского края, в семье военнослужащего. Биография складывалась как у многих сверстников той поры. Окончила школу в г. Уфе в 1948 году. 1948-1953 гг. — учеба в Уральском государственном университете на факультете журналистики. Профессия была выбрана осознанно, стала призванием и делом всей жизни. В 1953 году приехала в Туву. И до 1987 года работала журналистом в редакции газеты «Тувинская правда». Объездила практически всю республику, побывала в самых отдаленных уголках, досконально узнала жизнь простых людей центра Азии. О чем и писала в разных жанрах, начиная с информации и заканчивая очерком. В ее материалах — определенный срез истории республики, ее биография в лицах людей.

Муж — ученый, краевед, писатель Монгуш Кенин-Лопсан. Две дочери, одна — Марина Кенин-Лопсан — вошла по стопам матери, стала журналистом. Внучка Анна — студентка.

Лариса КЕНИН-ЛОПСАН

ВОСПОМИНАНИЯ О БЫЛОМ

Книга жизни

Маленькая повесть о мудром охотнике Бора-Хоо

Могучие кедры шелестели ветвями, когда по их вершинам пробежал озорной ветер. Быстрая, говорливая речушка спешила, недовольно обтекая свалившиеся на ее безмятежном пути коряги отживших деревьев. Под этими корягами парни прямо руками ловили ленивых рыбешек. Две девочки собирали по берегу реки цветы, они прозвали их таежной сиренью — за цвет и высоту. На поляне на камнях сидела молодая женщина, она наклонилась над кучкой хвороста, который принесли шустрые меньшие дети, и разожгла его. Женщина нанизывала каждую рыбу на прутики и жарила ее на огне.

Неслышно подъехал старик верхом на коне — чабан соседней стоянки. И я невольно вздрогнула, представив на миг, что это приехал он, дедушка Бора-Хоо. Ведь когда-то здесь стояла его

юрта и паслись овцы. Бегали по высокой траве дети. И жена выходила встречать его, когда он приезжал домой.

А теперь тут горел костер и вокруг него сидели его дети и его внуки. И, глядя на огонь, я отчетливо увидела его смуглое лицо с морщинками на лбу, стриженую голову с пробивающейся сединой. И длинную трубку, которую он всегда бережно подносил ко рту. Его память меня всегда поражала. Она хранила столько удивительных историй! О чем бы его ни спросили, он в ответ начинал одну из многочисленных былей.

Однажды он приехал к нам накануне Нового года. Прошел на кухню, вылил на железную печь немного вина и пожелал нашему очагу никогда не гаснуть, а домочадцам — не болеть, жить дружно и счастливо. Видимо, Новый год навеял воспоминания о далеких и милых его сердцу годах.

Умный совет

Кочевали мы, жили в юртах. Но чаще заходили разговоры о том, чтобы переходили мы жить в дома, создали поселок. Но тут старики 174 заспорили, где выбрать для этого подходящее место. Каждый отстаивал то, где находилась его летняя стоянка. Стариков понять можно: они очень привязаны к родному очагу.

Тогда решили обратиться к человеку, о котором шла молва, что он хочет в степи вырастить дивный сад.

Позвали его. Вместе со стариками объехали стоянки. И вот что посоветовал мудрый человек: «Стройте поселок между речкой Улуг-Хондергеем, около нее проходит дорога жизни, и рекой Аныяк-Хондергеем, которая не замерзает. Вода для человека — это все.»

Подумали старики. А и прав русский. Здесь богатые травой пастбища, тут и благодатная земля, где можно сеять зерно.

Но не скоро еще вырос поселок. Прошли годы. И тогда мы, мужчины разных стоянок, создали строительную бригаду и поставили первый дом — школу: детям надо было учиться.

Как-то дедушка приехал на республиканский Наадым. Он любил смотреть хуреш, стрельбу из лука, конные скачки... Скачки на этот раз ему не понравились. «Не те кони стали, не те», — сокрушался дедушка. И он рассказал о своем четвероногом друге.

Неудержимый

В жизни моей было несколько коней, без них трудно приходится и чабану, и охотнику. Но самым лучшим стал гнедой рысак Неудержимый — так называли его. Он всегда мчался как ветер.

Коня отец купил в Чадане за три шкуры лисиц, которых я убил из лука. Конь маме не понравился и она сказала: «Зачем такого худого коня привел, разве не нашел лучшего!»

Но потом и она удивлялась, каким он стал замечательным. Он слышал далеко. Ушами поводит, значит, кто-то приближается. Мать боялась, что я сломаю голову на этом стремительном, как ветер, коне, и все просила отца: «Продай ты его богачу Калчан-Ламе. Он согласен за него пять лошадей дать». Но я так любил Неудержимого, что на отрез отказался расстаться с ним. И отец махнул рукой.

Хорошо помню, в тот раз мы вернулись с доброй добычей — пятью дикими козлами. Конь устал, я отпустил его в степь пастись. Он присоединился к двум другим лошадям.

Позднее, по следам, я прочитал трагедию, которая произошла в степи. Ночью три волка напали на лошадей. Две убежали в аал. А Неудержимый, надо же такому случиться! Попал задней ногой в корни старой ели, перевернутой бурей. И рухнул. Волки перегрызли ему горло. А ведь совсем рядом был аал. Волков напугал лай собак, и они убежали.

Я поклялся уничтожить всех волков в Кажалыге, этом трагическом месте. С тех пор убил 69 волков.

Дедушка Бора-Хоо привез внучке подарок — рыжую лису. Дети обступили его, гладили пушистый мех и задавали множество вопросов: трудно ли ее было поймать, какое ружье у него?.. Городские дети, они плохо представляли себе охоту на зверей и поэтому не переставали удивляться его ответам, радовались, его удачам.

Встреча в лесу

Наверное, потому охота у меня удачно проходит, что я знаю одну молитву. Нет, не божественную, а просто такую, чтоб успеху способствовала. Меня еще отец научил. Охотник зажигает костер. На широкий камень бросает огонь из костра. Артыш — можжевельник, в горах растет, приятный от него запах. Растение

в костер на камне бросают. Получается сан. А на настоящем готовится чай. Потом его разбрызгивают в разные стороны. Ну и определенные слова говорят: «Мои святые, высокие горы, я к вам обращаюсь! Мои богатые, дремучие леса, я к вам обращаюсь! Ради вашего величия я совершил аратский сан, ради вашего благородства я разбрызгал чай. Мои высокие горы, дремучие леса, пожалейте меня, бедного охотника. Я обращаюсь к вам, чтобы вы поднесли мне свой богатый дар. Я ваш сын, я всегда к вам возвращаюсь, отпустите меня с добычей в свою юрту».

Охотиться я стал с 16 лет. Я учился у отца всем премудростям. Никогда не носил отец ружья, а стрелял из лука. И был метким охотником. Чемпионом считался в нашей местности. В народной игре баг адар — стрельбе из лука — он всегда побеждал. Лук ему делал великий мастер Ала-Карак. Когда шли охотиться на белок, отец брал три стрелы. Но обычно обходился одной, которой поражал зверьков.

Самая памятная охота — на медведя. Потому, что чуть не стоила она мне жизни. Поехали мы охотиться на маралов со старым Боошкун. Выехали из аала, остановились в устье Чайлаг-Хема. Старик пошел по берегу этой речки, а я к другой — Чер-Кошкен двинулся. Солнце поднялось, но я никакой живности не встретил. Иду, и так тоскливо на душе от неудачного дня. Решил вернуться на стоянку. Какой-то подозрительный звук заставил меня насторожиться: вроде бы сухая ветка треснула. Постоял — тихо. Шагаю дальше. И снова слышу за спиной треск сухой ветки. Что за наваждение! Поворачиваюсь. И застываю в изумлении. Уж, кажется, охотник, ко всему привык. А тут растерялся. Сидит на задних лапах медведь. Ружье рывком снимаю с плеча, но выстрелить не успеваю. Почувствовал сильный удар, чуть ружье не выронил. И в каком-то тумане все же стреляю. Когда окончательно пришел в себя, то медведя уже не увидел. Но страх, что он вернется, не покидал меня. Еле дошел до стоянки: ноги стали свинцовыми, дрожат.

Подошел к костру, а Боошкун спрашивает, что с тобой, у тебя лицо желтое, как желчь. Не заболел ли? И только выпив чаю, я с облегчением вздохнул и рассказал ему о встрече с царем лесов.

Утром мы с другом отправились на то место. Рассмотрели следы. И решили не ходить за раненым зверем. Друг мой все удивлялся, как это я остался живой.

Нам стало не до маралов, мы отправились домой.

В музей дедушка Бора-Хоо любил ходить. Он подолгу стоял перед чучелами животных, улыбался, как будто встретил давнишних своих друзей. А вот фигурки зверей из камня вызывали у него другие чувства. Он восхищался мастерством Монгуша Черзи, Байыра Байынды, Раисы Аракчаа... И гордился тем, что то во времена юности был знаком с одним народным умельцем.

Мастер и дракон

Тас-Сарыг прекрасно играл в шахматы. Его приглашал бай, который устраивал состязания. Объявлялось, что в аале такого-то богача состоится турнир. И около дерева, где садились игроки, собиралось много болельщиков. Обычно Тас-Сарыг побеждал шахматиста, выставленного другим богачом. Тас-Сарыг ничего от этого не имел, а баю льстило, что у него такой способный игрок. Тас-Сарыга еще звали великим мастером. Он сам отливал шахматы из серебра и меди. Вместо короля — чиновник, вместо слона — верблюд, вот какие шахматы делал мастер-самоучка. За шахматы из серебра баи давали коня, а за медные — бычка.

Мне в ту пору двадцатый год шел, Тас-Сарыгу — пятьдесят. И приключилось с ним невероятное. Дело было в Овьуре, местечке Бора-Шай. После жатвы последние редкие дожди шли, последний гром гремел. Тас-Сарыг со своим другом Сайбыном решили поохотиться на тарбаганов. Охотник по следам определяет, где собрались зверьки. Откапывает немного нору, засыпает туда овечий или коровий помет, поджигает его. Потом полой халата хлопает по отверстию, чтобы дым шел в нору. Все тарбаганы погибают, и их вытаскивают.

Ломов тогда не было, мастер сделал озук — вроде большой отвертки. Друзья только успели откопать нору, как началась гроза. Сыйбын забрался в нору, а Тас-Сарыг остался у входа. Неожиданно мастер закричал другу: «Скорее вылезай, я вижу на небесах чудовище!» Тогда друг осторожно посмотрел на небо. Там — огромная черная туча. И как будто в ней спряталось чудовище, а его хвост высовывается из тучи и горит ослепительным огнем.

«Дракон летит!» — уточняет Тас-Сарыг. А друг дрожит и добавляет в страхе: “Не смотри ты на него, нельзя на него смотреть, а то заболеешь. Он и ослепить может. Лучше полезай тоже в нору”.

Но в мастера как будто какой бес вселился. Он и говорит: “Ты, чудак-человек, перестань дрожать. ах, как жаль, что у меня ружье плохое, старое больно, если бы было новое, я бы выстрелил в дракона и сразил бы его”.

Тут раздался такой гром, что и Тас-Сарыг невольно присел. а дракон, как будто услышав его хвастливую речь, беспокойно задвигался, зашевелил лапами и хвостом и... исчез.

Долго еще сидели два друга, сто страхом и недоумением рассматривая небо, не замечая того, что мокнут под дождем.

Яркое солнце заливало аллеи парка. В этот летний день здесь гуляли красивые девушки с веселыми парнями, мамы и бабушки катили яркие коляски с малышами, бегали ребятишки. Дедушка Бора-Хоо устал и присел на лавочку, вынул свою неизменную трубку. Только хотел закурить, видит, мужчина подошел. В руке его был мешок, в нем что-то позвякивает. Наклонился, пошарил под лавкой, в траве, и три бутылки опустил в мешок. Дедушка с удивлением посмотрел на него, но ничего не сказал.

А дома он не удержался: “Видел я сегодня лодыря. Он пустые бутылки собирал”. И хотя сын сказал, что это скорее пьяница, а не лодырь, дедушка твердил свое и в доказательство рассказал вот что.

Тяжелая доля

Мне об этом отец рассказывал. Произошло все в давние времена, когда жизнь у бедняков, ох, и не сладкая была. Жил тогда отец в Чаа-Холе. Там все и произошло. У одного человека, звали его Ооржак, детей — полная юрта, да еще старые родители тут же. Еще пришлось ему двух сирот пригреть — у старшей сестры муж долго болел и умер, а вскоре и она за ним ушла.

В начале зимы отправился он к дальним родственникам в другой аал. Люди забивали скот на зиму, и он решил попросить немного у них мяса. Те не отказали в милости.

Возвращался Ооржак домой повеселевший: есть из чего суп сварить. Размышления его прервал вой. «Волки!» — сразу

понял он и ускорил шаги. Он знал, что на его пути стоит ветхий заброшенный сарай. Хотя и ненадежное, но все же укрытие. Он успел скрыться в сарае, который окружили волки. Потом он снял с себя пояс, нашел палку и привязал к ней нож. Нож у него большой и острый. Вот таким оружием он и стал отбиваться от хищников.

Просидел в сарае до утра. Прислушался, вроде ушли волки. Открыл осторожно дверь, на снегу лежал один из зверей. Других не видно. «Убежали», — облегченно вздохнул мужчина, и пошел к горе — оттуда и до юрты недалеко. Но не дождался его родные: волки не простили ему гибели сородича.

Дедушка Бора-Хоо любил рассматривать журналы и книги: листал страницы, разглядывал картинки, фотографии. Особенно ему нравились книги о животных. Как-то внук показал ему книжку в красивом переплете с удивительными картинками. На них улыбался деревянный мальчишка с длинным носом, а девочка с голубыми волосами пила чай из крошечной чашечки. Свиристый человек с длинной бородой угрожал грустной черепахе... Это была хорошо знакомая детям сказка. Но дедушка ее не знал. И внук принялся рассказывать про Буратино и его друзей. Дедушка слушал внимательно, а потом спросил: «Ну, и нашли они свое счастье, эти маленькие человечки?» — «Конечно», — подтвердил внук.

— «А теперь послушай мою сказку, и тоже про маленького мальчика».

Удивительная гора

Говорят, что долины рек овюрского Торгалыга и улуг-хемского Торгалыга где-то пересекаются. Однажды из первой долины во вторую на белом коне прискакал рыжий всадник. На рассвете он увидел табун великолепных лошадей и рядом с ними задремавшего крошку-мальчика. Человек хотел было уже убить крошку-мальчика — убрать свидетеля, но раздумал. Жалость закралась в его черствую и озлобленную душу при виде безмятежно спящего ребенка.

И тогда он посадил его с собою рядом и погнал табун из второй долины обратно в первую. Мальчик плакал и просил отпустить его к матери, которой теперь достанется за то, что

сын не устерег байский скот, но рыжий был неумолим.

Крошка-мальчик стал жить у рыжего. Он подрастал, и время улетучило из его памяти воспоминания о родном очаге. Рыжего не очень интересовало, как живет крошка-мальчик. Но одно он ему запретил строго-настрого — трогать белого коня.

Но как-то он увидел, что крошка-мальчик кормит белого коня и что-то ласково ему говорит. Рассвирепел рыжий и закричал: «Я тебя привел из Улуг-хемского Торгалыга в овюрский Торгалыг, кормил, поил, растил, как сына, а ты не слушаешься меня!»

Крошку-мальчика его слова поразили в самом сердце: рыжий — не отец, а он — ему не сын. И его родина, и его юрта, и его матушка далеко-далеко отсюда.

Ночью он ушел из Торгалыга овюрского, чтобы добраться до родного Торгалыга — Улуг-Хемского. Долго шел, вторая ночь миновала. За ней и третья. Вдруг перед ним — гора. И горный белый козел откуда-то взялся, стоит, в бороду улыбается и говорит: «Подойди, крошка-мальчик, не бойся». А сам ногою — топ. И отлетел от горы кусочек белый. Нагнулся крошка-мальчик, поднял кусочек, посмотрел вокруг — нет горного козла. Положил белый кусочек за ворот рубашки и пошел дальше. И вдруг слышит снова тот же голос: «Как звать-то тебя, малыш?» оглянулся — стоит белый козел на вершине. «Улуг Тюлюш!» — и снова исчез белый козел.

Идет крошка-мальчик, и кажется ему, что ноги сами несут его к родной юрте, что за диво!

Дошел он до родного аала, обрадовалась мать, что нашелся сын. Ведь больше у нее из родных никого на свете не осталось. Крошка-мальчик показал матери белый кусочек, но она сказала: «Выбрось его, зачем всякий хлам носишь». Послушался он мать, кинул белый кусочек, но тут подбежал к нему ягненок и лизнул языком раз, другой, третий... И на глазах изумленной женщины и крошки-мальчика превратился ягненок в большого овца. Попробовал крошка-мальчик белый кусочек — соленый, соленый...

О секрете белого кусочка узнали другие люди. И отправились к диковинной горе вместе с крошкой-мальчиком. Долго не мог найти он то место, но неожиданно услышал знакомый голос белого горного козла: «Кто пришел в мои владения?» — «Это я, Улуг Тюлюш, а это люди моего аала!» — закричал крошка-

мальчик. И сразу же перед ними возникла белая гора — соленая гора. Крошка-мальчик радовался тому, что помог бедным людям. Теперь и у его матери, и у других скот рос не по дням, а по часам. А ведь овец можно было обменять на плитки зеленого чая, даламбу, ружье... А с ружьем пойти на охоту. Крошка-мальчик стал знаменитым охотником, но никогда он не обижал горных козлов — этих гордых животных, встреча с одним из которых принесли ему богатство и почести.

***

Хоронили дедушку Бора-Хоо утром. Такова была его воля. И когда над тихим сельским кладбищем вдруг из-за легкого облака выглянуло солнце, и его теплые лучи упали на обращенное к нему спокойное лицо старика, я поняла всю мудрость его, а ему так хотелось этого последнего прощания.

На свежем холмике летом охапки цветов — печальный привет с родных мест, где прошли годы его жизни, где выросли его дети, а от них пошла молодая поросль. Им продолжать книгу жизни.

1975 г.

Игорь ИРГИТ

“МЭЭН ҮЕМ — СИЛЕРНИЦ ТӨӨГҮЦЕР!”

Тываның баштайгы чогаалчыларының бирээзи Иргит Ужинеевич Бадра 1910 чылдың январь 26-да амгы Тес-Хем кожууннуң Чыргалаңды сумузунуң Шаңгыш деп черге, Тес-Хемниң эринге Иргит Ужиней Киваа оглу биле Оюн Сиилиңмаа Божуурнуң өг-бүлезинге төрүттүнген. Он хар четкелек турда, ада-иези аар аарыгга таварышкаш чок болганнар. Бичии Бадраны адазының дуңмазы «Кайгал» деп шолалыг, Моол, Делег, Казакка сурагжаан хувискаалчы Иргит Киваа оглу Тараачы азырап, кижизидип өстүрген.

Аныяанда Бадра Чыргалаңдының АРЭВЭ үүрүнүң даргазынга ажылдап эгелээн. ТАР-ның Араттың Революстуг аъттыг шеринге албан хүлээлгезин эрттирип, биче командирлерниң школазын дооскан. 1932 чылда ТАР-ның демократтыг күрүнө тургузуунга удурланган муң чыгам моол, тыва, ак гвардейжи идегеттер

Тере-Хөл кожуунга террористиг үймээнни үндүрүп, тайбың араттарны үптөп-тонап, өлүрүп, октуг-боолуг хөделип эгелээн. Тываның, Моолдуң база ССРЭ-ниң чазактарының даалгазы-биле ТАР-ның Революстуг Шерииниң террористиг үймээнни узуткаар талазы-биле 300 кавалеристерден тургустунган онза шериг бөлүүн белеткээн болгаш ону «Сайгал» отряды деп адааш, ооң командиринге капитан Иргит Бадраны томуйлаан. Ол болза террорга удур Тываның төөгүзүндө бир дугаар тускай шериг салбыры бооп турар. Отряд онза даалганы чедишикинниг күүсеткен. Үймээн бастырган, чүс-

Иргит Бадра — 1935 ч.

чүс бандиттер узуткаттыгган, чүс-чүзү туттурган. Араттың аъттыг шерииниң чидириглери база улуг болган: тыва чоннуң он-он аныяк-чаш оолдары, солдаттар амы-тынын Тыва Республикасы, арат чону дээш турлчуушкунга ышкынганнар. Бир тулчуушкун үезинде командир Иргит Бадра будунче аар балыглаткан. Ооң түңнелинде ол инвалид бооп, шеригден халажыр ужурга таварышкан.

Тываның чазаа Иргит Бадраның дайынчы шылгаралын бедик үнелээн, ол ТАР-ның дээди шаңналы — Республика Ордени-биле 23 харлыында шаңнаткан.

Чуртталгазының дараазында чылдарында Иргит Бадра чонунга, чазаанга бар күжүн харам чок бараан болуп келген. Ол АРЭВЭ ТК-ның бирги секретарына, ТАР-ның Биче Хуралының секретарына соңгудуп, ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң культура комитетиниң даргазы бооп ажылдап, Ревшеригниң полк комиссары бооп албан эрттирип, дайын үезинде ТАР-ның Моолга олурар бүрүн эргелиг элчин-сайыды бооп, а дайын соонда Барыын-Хемчиктиң кожуун даргазы, СЭКП область комитетиниң үшкү секретары, областың тудуг комитетиниң даргазы дужаалдарга

ажылдап чораан. Новосибирск хоорайга совет-партия школазын бот өөредилге-биле дооскан. 1952 чылда «контрреволюстуг Сүт-Хөл херээниң удуртукчуларының бирээзи» деп нүгүл-хопка алыскаш, ажыл-агыйындан дүжүрткен, партиядан үндүрткен. Ооң соонда Улуг-Хем кожуунче эге школага ажыл-агый эргелекчизи кылдыр шөлүткен.

1958 чылда Иргит Бадраны хоозун буруудадышкыннардан агарткан. Ол Тес-Хемге чанып келгеш, Берт-Даг школазынга директорлап, Чыргалаңды школазынга башкылап, ооң соонда Кызылга хоорайның күш-ажыл курлавырларының бюрозунуң эргелекчизинге ажылдап тура, пенсияже үнген. 1984 чылда аар аарааш чок апарган.

Иргит Бадра элээн көвей ырларның, шүлүктөрнүн, шиилернүн, чечен чугааларның автору. Үш томнуг «Арзылаң Күдерек», «Ужудукчу Кидиспей» деп романнарның, «Алдын мыйыс» деп уругларга тоолдар номунуң автору. Ооң артырып каан элээн каш чогаалдары ам-даа чырыкче үнерин манап чыдарлар.

ТӨӨГҮ ДӨСТҮГ, ТӨРӨПЧИ ЭЗЕРЛИГ (Намдардан)

Тыва чоннуң ыдык байырлалы — февраль 14 чаазында моорлап келди.

Шагаа дээрге чүгле тываларның эвес, а Саян-Алтай чоннарының база моол, төвүт, дунган, калмык аймактарның шаг-үе санаашкынының бир янзы хевири, чот (астрология)-биле харылзаалыг, календарының тургузуу-биле алырга, «Чыл бажы» азы Чаа чыл байырлалы болуп турар. «Чыл бажы» — Шагааны уранхай-тыва төрөл бөлүктөр эрте-бурун шагдан чер-черлерге дөмей эвес демдегледип эрттирип турган. Ол болза тывалар янзы-бүрү аймак-сөөк чоннардан чаңгыс нация бооп каттыжып, хайнактажып, тургустунганын херечилеп турар. Шагаа чергелиг төөгүлүг байырлалдар ук төрөл бөлүктөрнүн чаңгыс чон бооп сайзыраарына, быжыгарына, өзүп көвүдээринге улуг салдарлыг турган.

Тыва ССРЭ-ге каттышкан соонда ук байырлалды «феодализм артышкыны» деп санааш, «хувискаалчы» коммунисттеривис хоруп каапкан. Ооң уламында кандыг-даа идеологияга хамаарышпас, чонга, күрүнеге хоралыг чүү-даа чок, харын-даа төөгүлүг ханы

утка-шынарлыг, этиктиг, эстетиктиг национал чараш байырлалывыс уттундурган. Ону канчаар байырлаарының ужур-чурумун ам-даа чедир билбес бис.

Россияга болган демократтыг чаартылгаларның ачызында чоокта чаа Шагаа байырлалывысты эгидер аргалыг болдуvus. Бөгүн бистиң солунувустуң арнынга күш-ажылдың хоочуну, чогаалчы Иргит Бадраның парлаттынмааны «Таңды кырында сылдыс» деп тоожуундан эрги Тывага Шагааны канчаар байырлап турганының дугайында үзүндүнү парладывыс.

Эргим номчукчу! Силер мээң допчу намдарымны номчууруңарга, бодуңарны-биле черле дөмей эвес болур. Оон элдепсин-меңер, хая көрүнмеңер, кочулаваңар. Чүге дээрге, мээң төрүттүң-геш, өскөн амыдыралымның төөгүзү дээрге, ол туруп турган шаг-үениң хире-шаа, байдал тургузуу ындыг турган-дыр ийин. Ону угаап-билип шыдаар ирги силер бе аан?

Мен бодумнуң намдарымны силерге сыгавайн-дыр мен! Ону номчааш, мени кээргезиннер, кончуг чогаалчы, хөй чүве билир кижиге кылдыр саназыннар дээш эвес, оон кандыг бир ажык-кончаа үндүрүп алыин дээш эвес! Азы оон дора, мээң шын, меге бижээнимни хынап, сойгалаар, истээр, сүрер — ындыг шолук сеткилдиг болуруңарны дыка-ла күзевес ийик мен.

Мону бижип олулар ужурум болза, силер кандыг-даа үеде, кандыг-даа аар-бергелерге таварышкаш, хол салдынып унда-равайн, «кижи мен» деп дээди атты ышкынмайн, чырык черге чаагай исти арттырып каарыңарны күзеп бодааш, ынчап ор мен. Оон башка мээң өлгөн сөөгүмге алдар-аттың-даа, акша-төгерикиң-даа, алдын-мөңгүннүң-даа херээ чүү деп... Чүгле кажан-бир мээң бижимелдеримни чонум оглу, кызы номчааш, бодунга ажыктыг чүвени илип ап, бичии-даа бол, амыдыралыңга дуза кылдыр ажыглаптар ирги бе дээн изиг күзелим кыптыгарга, ону күчүлүг даянгыыш кылып алгаш, сорук кирип мону бижээн мен...

Мен 1909 чылдың 12 айның 30 чаазында, даарта Шагаа, бөгүн бүдүүзү деп турар соок кыштың дүнезинде, бөдүүн тыва өгге манчы-кыдаттың оорга хөндүрбес дарлалының үезинде, шаагай-манза шаккыңайнып, өрзөн кымчы сыыңайнып, уе-човуур, аарыг-аржык, ажы-чуду кодан сыңмас, аал долдур турда, Таңды-Уранхай тос кожууннуң бирээзи Амбын кожуунга Тес унунда Шаңгыш деп черге ядыы араттар Иргит Киваа оглу Үжүң биле

Иргит Күдерек кызы Сиилиңмаа оларның өг-бүлезинге төрүттүнген мен. Мээң адам Иргит Үжүңмей дээрге аныяк-чалыы шаанда-ла Моолга лама сургуулун дооскан, шарин шажынның аайы-биле Шуң-хелиң деп сагылга четтирген лама аттыг чораан кижидир. Ынчалза-даа шала караң көрнүр мен дээр, шыдыраа ойнаар, бай-шыдалдыг улус-биле аас былаажып, удук-маргыш кылып, оларның келир үезин баш удур даап чугаалап кааптар кижитурган-дыр. Ынчангаш-ла боор, адамны «хамчыргыы» дээш, Самагалдай хүрээзинден бай-шыырак, уктуг-дөстүг улуг ламалар үндүр «хөөглеккен». Мээң адам аңаа ундараваан. Боду ышкаш ядыы-мөчүү Танды-Тываның улуг Арзылаң мөгези чораан Иргит Күдеректин улуг кызы ус-шевер даараныкчы Сиилиңмаа-биле чолдуг оруктары кожаланчып, өг-бүле тудуп, амытанның айбызын кылып, экти-холу дыш орбайн, амыдырап-чурттай бергеннер. Баштайгы төрүттүнген ийи чүвелер чыл четпейн, бүрлүп калганнар. Оон авам, күжүр амытан, корга-корга, мени борбактап алганы ол...

Амгы документи-леримде 1910 чылдың январь 26-да төрүттүнген апарган мен. Ону тайылбырлаптайн. Европаның чыл санаашкыны биле эрги Тываның чыл санаары аңгы турган. 1917 чылга чедир Россияның чыл санаашкыны база өске турган. Россияны-биле алырга, мен 1910 чылдың январь 12-де төрүттүнген бооп турар мен. Ооң кадында эрги тыва чаңчыл-биле Шагаада төрүттүнген уругга бир хар немел каар турган. Ынчангаш хамык сан-чурагай будалган кижиле болгай мен. А кол-ла херечим — Шагаада төрүттүнгеним ийин. Ынчангаш мээң Сүлдем саңы Шагаада кыпкан дээш, ол байырлалга ыңаам аажок.

Эрги тыва чаңчыл-биле алырга, эр кижини Сүлде бурганга чалбарыыр, ооң ак тугун, үш Сүүрүн ыдыктаар, саңын кыпсыр боор чүве-дир. Эр кижиниң оюну безин үш — хүреш, чарыш, ча адаары. А Сүлдеге эр улус чылда бир катап Шагаа эртенінде тейлээр. Мынчап кээрге, мен төрүттүнүп келгеш-ле, Сүлде бурганымга бараалгап, баштайгы алгым-биле тейлээним ол-дур. Ынчан мээң ада-иемниң база Оюн Таңгыт акый сугнуң ийи өө Тестиң бир баяады Ортун-Дадар деп кижиниң инээн малдап турганнар-дыр. Даарта Шагаа болур дээш, ийи өгнүң кижилери хире-шаа-биле Чаа чылга белеткенип, өг оранының ишти-даштын арыглап, ширбип, кактап, идик-хевиниң орбак-дыдыын илдинип, аыш-чемин шаа-биле белеткеп турганнар.

Ийи өгнүң кадайлары кайызы-даа адак аар. Авам мырыңай айы, хүнү үнүп келген олурган. Шала кезээликтей авамның эъди аарый-ла берген иргин. Ачам-даа хөлзеп-ле үнген. Таңгыт ашак, курякты өггө эккеп алгаш: «Че, канчаар бис, мыя боттары-выс-ла бо киживисти амырадып аар бис бе?» — деп-тир. Таңгыт кадай Чылбак уруг ора: «Чок, хоржок бис, мээң база белим ээлбес. Саарнай кадайны сүрүп аар-дыр. Тутса тудар, чалап-даа шыдаар-дыр ол» — дээн. «Шын-дыр» — дишкеннер.

Ачам аьдын мунгаш, ырак эвесте Саарнай кадай сугже чүгүртүп-ле баткан. Кээрге, өг ишти эрте-ле чыдыпкан, ол хиреде эжик-дүкчүүн-даа дээктевээн, манап-даа чыткан чүве дег болган. Кире бээрге: «Кымыл бо?» — деп, ыяш орунда кадай кижиге шулуңнаан. Дөрде негей тон шугланган ашак чөдүргөн.

— Мен-дир мен ийин, угбай, Үжүң. Өгдө кижиниң эъди аараан, силерни чалап чор мен, кандыг ирги силер? — деп, ачам мындыг болган.

— Охаай, барайн, барайн! Черле харын адыжым кижип турган чүве. Кажан эъди аарый берди? — деп, кадай чүвөң орнун кыжырадыр шимчеп-ле үнгөн.

— Девин чаа, угбай.

Саарнай кадай хеп-сынын кеттинип турда, ашаа Авыдаа ирей көзүн буруладыр одун чүшкүрүпкен.

— Сен, ашак, эртен огуңну Быдыргын угбазының чанынга аппарып кааш, мээң соомдан дораан кээр сен, Шагаалаар, дойлаар бис — деп, Саарнай угбай ирейинге дужаал бергеш, үнө-ле халаан. Ачам түдүгжу кадайны ушкарыпкаш, челзиплеткен. Тес унунуң соогу-даа дендии, аътка халдырга, арын-баш чарлы бер чазар...

Орук ара Саарнай кадай ачамны байысаап-ла чораан.

— Дун урууңар бе?

— Чок, угбай, баштайгы ийи чүвелеривис бүрлүп калган.

— Хыы... — деп, кадай бодамчалыг кынны берген.

Ачам аалга келге-ле, кадайны аъттан дүжүрүпкеш, аьдын баглааш, боду өгже дегийт кире халаан. Авам човууртаан аажок. Колдуундан дордум кур-биле шалбалааш, орун бажында астындыр бектеп каан...

Саарнай олчаан барган, даштын саадай берген. Манаан — сураг. Үнгеш, кыйгырарга, ында молдургалар кажаазында үнү багайтыр дыңналган. «Бо чоончап барган кадай боор?» дээш

халып чеде бээрге, удур бо үнүп олурган. Холундан алгаш, өгже киирип кээрге, ам-на ийи холун отка чылыдыр дөгөп алгаш, бичии тудуучаңнап чорда-ла, уруг дүжүп келген.

— Хо-ок! Бо чүвеңер хуна чүве ышкажыл! — деп чоруй, хинин кескеш, думчуун сы туткаш, белеткеп каан арыг чөргектерге ораапкан.

Авам ынчаар Шагаа дүнезинде караа чыраан. Улус оожургаан, аъш-чемни кылган, хөөрөшкен.

— Ол канчаарың ол, Саарнай угбай, кижиге кызып чорааш, чалап эккеп аарга, молдурга кажазынче мургуйтуп кире бээр? — деп, ачам ам-на өөрүшкүлүг айтырган иргин.

— Ой, өршээ, чылыг кажаа иштинче тейлеп кире бербес ийик мен бе, хом батсыхоо! Амдыы ийи бүрлүп калган чүвелериңер соондан будалбазын дээш, дарыйгылардан диленип турбас ийик мен бе аан. Оон доңгаярымга, бир тенек молдурга соом орта үзер орта, калбайып кааш, туруп чадап, падын парадым шээй, уруглар— дээрге, хамык улус ону чаптап, шаанга киир каттырышканнар.

— Чаа, мооң мурнунда чүвелериңерниң хини хээрек болгандыр. Ындыг таварылгада үш дом деп чүве бар. Соңнайгы төрүттүнген чүвени мындыг эвеспе — дээш, Саарнай кадай үнө халааш, даштын чыткан ыт деспизин киирип кээп, отка чылыдыр дөгээш, чаа төрүттүнген уругну орта кавайлап алгаш:

— Аваңның эмииниң сүдү ам дээреде дүшпээн-дир, оглум, акыларыңның сартыгы-дыр, бо курушкак чүвени шөйбелеп көрөм! — дээш, бодунуң чаргаш кара эмиин уштуп кээп, эмзире берген. Бирги дом ол! Орта авам, ачам дыка өөрээн дээр.

Саарнай кадай ооң соонда:

— Эртен Шагаа-ла болгай, уруглар, кижини ыт деспизинге канчап чыттырар боор. Ам ийиги дом мындыг! — дээш, тараа хоорар хөөлүг кара чалгый пашка чаш чүвени кавайлап алган. Тарбыдап-ла, дүкпүртүнүп-ле турар: «Өлгөн бурган шывынаа, сывынаа! Өзен бажы дүгүнээ, сүгүнээ!»

Даң адып, чөөн чүктөн хүн хереп үнүп орда, эр кижилер Сүлде бурганга тейлээр деп белеткени берген. Саарнай кадай ам оглун аптыра аксы калбак ыяшка кавайлай шаап алган. Үш дугаар дом ооң-биле болганы ол чүве-дир.

— Көрүңөрдөн, тотактыг хуна шээй, ашактар-биле Сүлдөгө тейлээр сен бе, оглум? — деп, Саарнай кадай чаш мени чассыдып олурда-ла, кускуннап ыглаан-дыр мен. Сүлде бурганымга бир дугаар бараалгап, тейлээним ол-дур. Ачам аажок амырап, ийи чаагы долбанныг кызыл апарган турган дээр.

Шагаа эртенинде авам, ачамның ол чоок кавыда төрелдери «олча-омактыг» болган улузун дыңнажып каапкан, чолукшужуп сөктүп чедип келген.

Ол шагда тыва кижилер Шагаада шупту чолукшуур. «Чол» дээрге орук-суур дээн. «Угжур» дээрге демнежир, аргажыр дээн.

«Амыр-ла бе!» деп келген кижичолукшуурга, «Мендээ ийин» деп, орган кижичоо тура халааш, улуг кижиниң болза ийи билээнден ийи холунуң адыжы-биле адаандан сөлей аарак тудуп, хүлээп алыр. «Ыт-куш кандыг тур?» дээрге, «Сураг ийин, тайбың-чаагай тур» деп харыылаар. «Думаа-ханаа сол-ла тур бе?» дээрге, «Сол-чаагай, өршээлдиг, авыралдыг тур» деп харыылаар. Оон: «Силерниң кандыг турар ирги?» дээр. «Чүгээр, сол-менди, чаяанныг, чыргалдыг гур бис!» деп харыылаар.

Анаа хүннерде чүглө «амыр-ла» дээрге, «мендээ» дээр. Дылывыста ам чүглө «мендидежир» деп сөзүвүс артып калган-дыр. Сеткилге эргим-даа, харааданчыг-даа. Амгы «Экии» деп сөс тываларга турбаан. Ону 30-40 чылдарда моолдарның «Сайн байна уу!» деп мендизин дорт-ла моол дылдан тыва дылче очулдуруп, «хувискаалчыдыр» ажыглай берген чүве бо...

Шагаа хүнүндө Сүлдөгө тейлээр дээн эр улус кандыг бир тей азы бедигээш чер кырынга үш ыяш, даш сүүр тургузар. Олар чадыр хевирлиг болур. Ооң ортузунга ак туктуг урук шанчып каар. «Саң» дээр хүлөр азы мөңгүн сава иштинге артыш күжүнү сүүледи өртөдипкеш, ооң чанынга «самбыл» дээр ширээ тургускаш, кырынга согун азы оёк, дайза-саадак, хирээ-балды, шүүче, эгээ, сыдым, кымчы, чүген-чулар, содак-шудак дээш эр кижиниң эдилелдерин делгээш, ону артыжаар. Ак чем, манчы-хуужуур ышкаш чем дээжизин үш сүүрнүң иштинге кагаш, өртөдиптер. Эң улуг назылыг ирей кижичоо шиме арагазын ак тукче чажып тура, алгыш-йөрээлин номчуур. Ооң соонда хүн үнөр чүкче көрүндүр шупту эрлер солагай талакы будунуң дискээн черге шаштыр олургаш, оттук-бижээн оорга-

зындан дүжүргөш, мурнунче сула салыпкаш, бөрттерин ужулгаш, дошказын өрү кылдыр мурнунга салгаш, ийи холун тейлей туткаш, баштай-ла тейинге дээскеш, «Ада-чурттум өршээ, Сүлде Хайыракан!» деп тейлээр. Оон ол-ла холдарын сегел дужунга эккелгеш, «Арат чонум, ажы-төлүм, алган эжим, өршээ!» деп тейлээр. Адак соонда баар дужунга дегзип: «Ал бодум, амыркадыым, аът-хөлүм, арбын малым өршээ!» дээр. Үш катап ынчаар тейлээш, туруп келгеш, дөрт чүкче мөгөйип бараалгааш, холун сөлей туткаш, курайлаар. Оон бөрттерин кеткеш, шупту чолукшуп, чырык-чаагай күзээшкиннерни бот-боттарынга чугаалаар. Оон өөрүшкү-маңнайлыг чанып кээрлер.

Ооң соонда хамык улус ойнаар: харга боражыр, аңдаштаныр, чуңгуулаар, тебектээр, шыдыраалаар, даалылаар, көзерлээр, кажыктаар. Эң удук-маргыштыг оюн — хендирбе сый шанчары. Аыш-чем черле шег чок. Бай-бай аалдарның улустары яды-ядыыларга буян-кежик көргүзүп, ааржы-быштак, эът-чем, оон туржук, ажы-төлүнгө чылыг тон, хеп-сын-даа хайырлап бээр. «Тотпас кижиге Шагаада тодар, тоожок кижиге Шагаада хөглээр» дижир.

Сүлдеге тейлээн эр улус чанып кээрге, аалда шупту улус база катап чолукшушкаш, Шагаага белеткээн аыш-чемни чооглап кириптер. Чаа төрүттүнген кижизин база дойлаарлары ол.

Хин-авазы Саарнай угбайга хой ужазы салыпканнар.

— Мону мен, ана, ламалар, дүжүметтер ышкаш маскактанып олура, таптыг кезип көрейин арам — дээш, кадай чүвең маскактанып олуруп аарга, өгдө улус чир-шоң дүжүп, аажок каттырышкан. Чүгө дээрге, ол шагда улгады берген авакай кижиге черге маскак-танып болбас турган, «савазы хая бээр» дээр.

Саарнай ужаны кескеш, чонга үлээн.

— Чаа, ам оолдуң адын кым деп адаар бис? — деп айтырган.

Авам чыткаш:

— Мооң мурнунда будулган чүвелерниң аттары Дагаажык биле Өшкү-Саар турган, ам бо оолду Лоңчатпай деп адаза чүү ирги? — диген.

— Хин-авазы чүү дээр ирги? — дишкеннер.

— Мен девин-не ышкындыра Хуна деп адапкан-на болгай мен — диген.

— А ачазы? — дээннер.

— Хин-авазыны-биле шола адын Хуна, а чогу-м сой адын Лоңчат-оол дизе кандыгыл? — деп, ачам холбаан дээр. Ынчангаш чаа төрүттүнген кижини Хуна шолалыг Лоңчат-оол деп адааннар.

Оон белектер берген. Ачамның кады төрөөн дуңмазы Иргит кайгал Тараачы олура, аныяк чыраа-саяк бора аът бергеш, оол-дуң шола адын Хуна-Бора дээр-дир, Бора аъттыг болганда — дээн.

Мен билип кээримде, адым Бора-Хуна чүве. Дөрт, беш харлыымга чедир уруглар мени «Ой-Хуна», «Өктек-Хуна», «Бора-Хуна» деп кыжырып адаарлар. Тоовас-даа апарган мен.

Беш харлыымда аажок саргарып аарый бээримге, авам мени Идам-Камбуу деп ламага тейледип чедире берген. Лама эм-таң-даа бербейн: «Чойган чөвүрээзин шайгылаштыр хайын-дырып, ижирткеш, зыт чиртпес, саржаг бербес силер» дээн. Оон: «Бо оолдуң адын өскертир кижидир, Маайны-Бадра деп аттан берейн. Ынчаар шургуулдага киир бижидип каар мен»

КУУЛАР Черлиг-оол

ЮРАНЫҢ ДУРУЯАЗЫ

Хемчик бажының малчыны кижии ССРЭ-нің чурукчулар эвилелинің кежигүнү апарган болза, ында кижии кайгаар чүве чок, чүге дээрге Бай-Тайгада ындыг кижилер хөй. А Таңдының Хадыңныг суурдан аныяк сиилбикчи чурукчулар эвилелинің кежигүнү апарган дээрге, харын солун-дур. А ол черде чонар-даш бар эвес, ийиде, шаандан тура бо оюн чуртундан колдуунда хөгжүмчүлөр, ыраажылар, артистер үнүп турган.

Бо чылдың эгезинде дуржулга станциязының эки малчын-нарының бирээзи Ооржак Дажы оглу Юрийни ССРЭ-нің чурукчулар эвилелинің кежигүнүнге хүлээп алган. Ол медээ бо черге элээн солун болгаш чаа.

Оон бээр чыл чеде берди, Ригадан этнограф Ултисти Дус-Хөлче үдеп бар чыдыр мен. Алгый хөлдүң кыдыынга кадарган хоюн девээледип алгаш, чалым кырында чааргап турар тени чонар-даштан сиилбип орган эрнің чанынга доктаап, мендилештивис:

— Үүле бүтсүн!

— Чорук чогузун!

— Уваа, солунуңну! Делгелгеге белеткенип олур сен бе?

— Чок. Сумкамга чораан даш-тың бүткен шаа-биле ынчап ораарым ол. Эки чогуй берзе, суй белек садыынга дужаап болур.

— Өшкү-хойну кадарбышаан, ооң өнөр каазын чонар-дашка алгаан амыр эвес эрлерниң бирээ-зи-дир сен! Малчыннааш, үр болдуң бе?

— Чеди чыл чеде бердивис.

Ол 1959 чылда Хорум-Даг

суурга төрүттүнген, школа дооскаш, Чадаана хоорайга тудуг сургуулун, чолаачының мергежили-биле катай шингээдип алган, сөөлгү 7 чыл дургузунда «Хадыңныг» көдээ ажыл-агыйның дуржулга станциязының малчыны бооп ажылдап турар, чоокта чаа республиканың малчыннар Наадымынга киришкеш, шаңнал-макталга четкен болду.

«Сибирьниң даңы», «Чырып турар дашта» болгаш оон-даа өске бүгү Эвилел, республика чергелиг делгелгелерге хөй удаа киришкен, уран мергежили кидин-не быжып орап сиилбикчини литов эжим сонuurгап шаг болду. Малчынның өөнге кирдивис. Ооң кадайы Эльвира Болатовнаның кылганы манчы-хуужуур, боова-быштаан ырак черден келген аал-чыга салып, шайлаттывыс. Эльви-раның саан-савазынга эптиин, шалыпкын ажылдап турарын Ултис магадап ханмады.

Чажыг ыяжы, тос-карак, аскы, деспи, согааш-баланы Юраның сиилбип кылганын аалчывыс сонuurгап олурду.

«Хаван-биле чогушкан адыг», «Теже шураан ирбиш», «Анай тепкен эзир» дээн чижектиг ооң чогаалдарында дүшкүүрлүг демиселдин темазы сагыш-сеткилдин дөскел чок хайныышкынындан төрүттүнген» деп, Иван Чамзоевич Салчак, Товариштай Чадамбаевич Ондар суглар бедии-биле үнелеп чораан. Төп хоорайлар чорааш, сиилбикчиге херек чидиг шүүче, эптиг үңгүш, оон-даа өске херекселдерни эккеп берип, үргүлчү деткип келген даргазы Сарыг-оол Шожут-оолович Сааяны канчап уттур. Черле ынчаш бо эштерниң чогаадыкчы эвилелди чондан үнген салым-

чаянныг оолдар-биле сырый мөөңнөп, сөөлгү чылдарда чонар-даштың адын өске чурттарга алгытканы — Тыва культурага эки алдар-сураг.

Юра ам профессионал мергежил дугайында шыңгыы боданы берген. Бо чылын хоюн дужаапкаш, чазаныр маскерскаяны суурга туткаш, сиилбикчиниң чай-кызаг чок ажылынче бажын суккаш олуруптарын бодай берген. Уран чүүл кымдан-даа болза ханы бердинииникини негээр, ону бодап көөрге, ооң шиитпири шын шилииттинген.

Ол хүн Бүгү Делегейниң уруглар хүнү — июнь бирээ. Юра биске «Дуруяа» деп ажылын белекке берди. Мен аңаа харыы кылдыр оларның аас-кежиктиг демниг амыдыралын элдээрткен ырны ол-ла черге удур чогаадып күүсеттим:

Уруг эштиң уяралын
Угуулзалап органы дег,
Юраның дуруязы
Уттундурбас холдуң үжүү.

Каашпастың харылзаазын
Хаарылгалап органы дег,
Хадың хөлдүң чалгыы-биле
Хадымарлаан караң чажы.

Юраның кырган ачазы Сенден Хемчикке сурагжаан эзер чазаар шевер кижилерниң бирээзи турган. «Ам бир чедип кээримге, хадың дазылы-биле чуңгуй кызыл эзерден чазап алгаш олур. Оолдарың бирээзи ону эмдик аътка эзертээш олуруптарга, кинога тыртырар мен» — деп Ултис чугаалады.

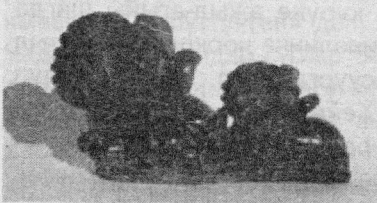
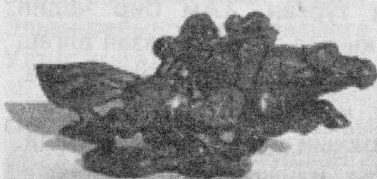
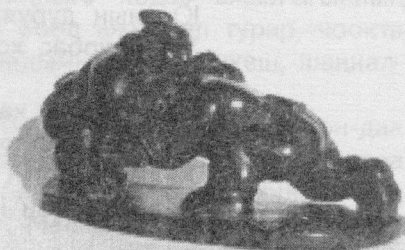
...Ултис ам Балтий кыдыында. Юраның дуруязы база ында. Мээң хөөмейим — ооң ужар агаары, найыралдың аялгазы.

Бо чүүлдү бижэзнимден бээр 16 чыл эрткен. Ооң малчыннап турганы, Сосновская деп миллионер күрүне ажыл-агыйы шагда дүшкен. Юрий Ооржак чурукчулар Эвилелинче чоокшулап, Кызыл хоорайның чоогунда Спутник деп суурга кээп, бажың тудуп алган. Скульптор Александр Ойдуп, Хеймер-оол Доңгак суглар-биле кожа чурттап орар. Тускай өөредилге чери дооскан эш-өөрүнүң аразынга аныяк чурукчуга эге баштай билдинмес

тивызыктар-ла хөй турган. «Угаан биле салым-чаяан сенде бардыр, ажырбас, Юра, а мергежил сеңээ чоорту чедип кээр. Уран Чөвүлел хуралын үспейн, үргүлчү аңаа кээп тур. Изиг-изиг сайгарылга, чөрүлдээлер, маргылдаа институтуң ол-дур» — деп, бир-ле катап аңаа Товарищтай Чадамбаевич чугаалаан.

Юраның эш-өөрүңгө оожум топтуг аажы чаңы, кол-ла чүве, ус-сагынгыры сиилбикчиниң бедик мергежилинге чедирген. «Россияның анималистери», «Азияның төвүнчө хараача», «Россияның чалыы чаяаннары» болгаш оон-даа өске Россия, Делегей чергелиг делгиирлерге чедииникиниң киржилгези — ооң уран өзүлдө, чүткүлүнүн тодаргай херечизи болган.

Юрий Ооржактың ажилдары

ДОПЧУЗУ

ТИЛЕЛГЕНИҢ 65 ЧЫЛ ОЮНГА

Екатерина Танова. “Даарта чаа келзе” деп... ..	3
“Кызылдар” болгаш “актар”.....	4
Кызыл-шеригжилерге витаминнер.....	6
Алдын-оол ОНДАР. «Чедип кээр сен...».....	8
Анатолий МОНГУШ. Дубно тулчуушкуну.....	15
Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ. Байлак маадыр.....	17

ПРОЗА

Ховалыгмаа КУУЛАР. Салым.....	20
Чааскаанзыратпаан болзувусса... ..	29
Сарра КУУЛАР. Ханалар база ыглап турганзыг... ..	34

ОЮН-БАШТАК

Василий МОНГУШ. Оор.....	40
Биче-оол СОЯН. Сойнуң аңнааны.....	46
Оскал-оол КУУЛАР. Рюкзакта даштар.....	49
Сандю ТЮЛЮШ. «Парткомну дүжүр боолаан...».....	50

УРУГЛАРГА БУЛУҢ

Моторк ТИРЧИН. Шеңне-кыс.....	52
Морзук канчап калчан апарганыл?.....	55
Маңгырзын.....	55
Виктор КУУЛАР. Аксагалдай биле Бөрү.....	56
Шеңне ХОВАЛЫГ. Кырган-авам.....	60
Кылагар хар.....	60
Алдын ХОМ. Соок.....	61
Орлан СААЯ. “Бичиикей”.....	61
Вячеслав ОЮНОВ. Үш хаан.....	62

ШҮЛҮКТЕР

Нина СЕРЕНОТ. Хоругдалга каргыш хинчээм...	65
Зоя НАМЗЫРАЙ. Оттуг сылдыс чүгүрүү дег...	67
Чорумалдың ыры...	68
“Эдегейниң” сылдыстары...	69
Александр БЕГЗИ. Чуртталганың билиш чогуң...	69
“Чайгы чылыг...”	70
Эртине бар...	70
Орук өрттөн ырыктаашка...	71
Эрес-оол ХАЯҢ. Хайыралдыг назын байлаа...	72
Октябрь ТУҢ-ООЛ. Чаа-Хөлдү сактырымга...	73
Кырган диванның дүжү...	73
Сайлык МОНГУШ. “Суугуда көс кызып чыдыр...”	74
Сорбу...	74
“Сагыш-сеткил...”	75
“Өжөш сеткил...”	75
Светлана ООРЖАК. Чөлзөш кырлап...	75
Юрий ХОВАЛЫГ. Оттуг дагның чүрээ...	76
Михаил МОНГУШ. Каттырыптым...	77

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕРГЕЛИГ ШҮЛҮКЧҮЛЕР (ОЧУЛГАЛАР)

Джованни БОКАЧЧО. “Айдың дүне туттурган ай көрүп алгаш...”	79
“Херээженнер хөлүн эртир кээргел чок...”	79
Федерико Гарсио ЛОРКА. Ынакшылдың чуртундува...	80
Кара, кара айлар...	80
Айже көргөш, төлгөлептер шаглыг болза...	81
<i>Борис КАЗЫРЫКПАЙ очулдурган.</i>	
Эдгар ПО. Кускун...	81
<i>Эдуард МИЖИТ очулдурган.</i>	
Никола БУВЬЕ. Улуг дайын...	85
Жак ПРЕВЕР. Эвээжеп-ле, эвээжеп-ле...	86
Сеңээ ынаам...	86
Ален БОСКЕ. «Октаргайның чиңгине даргазы болганымда...”	87
“Эртениң-не...”	87
Эрлик...	88
Өлбө, Бурган...	89
<i>Салим МОНГУШ очулдурган.</i>	

МЕРГЕН ЧУГААЛАР

Д. БАЛЖИНЯМ. Мерген чугаалар.....	91
Кырып деп чүл.....	92

АНЫЯК ҮННЕР

Айдана КУУЛАР. Сылдыстар дег хоюг чымчак.....	95
“От дег чайнаан сылдыстаржс...”	95
Аңчы-оол ОЧУР. Адазы мен.....	96
Харжыгажым.....	96
Чаяана ЧАКЫЙ. “Хөндергейниң хунук оглу...”	97
Эглип келем.....	97
Сөглем, эжим.....	98
Саглаңмаа ХОМУШКУ. Хөңнүм ындыг.....	98
Дилег.....	99

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ

Сайлыкмаа КОМБУ. «...Аялга бооп мөңгө дамчыыр».....	100
Урана ДОНГАК. И.Бадраның «Арзылаң Күдерек» деп романы.....	105
Орлан НОРБУ. Лириканың сөзүглелдерин өөреникчилерге билиндирери.....	110

ЮБИЛЯРЛАР

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ. “Тос эртинениң” бирээзи — М. Кенин-Лопсанның чогаал делегейи.....	115
Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН. Чаат.....	118
Кыштың шүлүкчүзү.....	118
Частың шапкынчызы.....	118
Душтуум кыстың холдары.....	119
Лариса КЕНИН-ЛОПСАН. Воспоминания о былом.....	120
Игорь ИРГИТ. Мээң үем — силерниң төөгүңөр.....	128
Иргит БАДРА. Төөгү дөстүг, төрөпчи эзерлиг.....	130
Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ. Юраның дуруязы.....	137

Литературно-художественное издание «Улуг-Хем»

На тувинском языке

Редакторы выпуска: *Ч. Куулар, Ш.Суван.*

Набор и верстка: *Н. Суван-оол.*

Художник: *М. Чооду*

Набрано и сверстано на компьютерном центре журнала
“Улуг-Хем”.

Редакция журнала “Улуг-Хем”. 667000, г. Кызыл,
ул. Щетинкина-Кравченко, 57.

Формат 84x108¹/₁₆. Физ. печ. л. 9.

Тираж 800 экз. Заказ № 380.

Отпечатано в ГУП “Тываполиграф”. 667000, г. Кызыл,
Щетинкина-Кравченко, 1.

